

Allegre 4.

Nonnulli huiusmodi
sunt christi infirmi,
perque ista la Unigenita
Christi.

Un

1781

1999

ԷԼԻՋԵ ՌԵԿԼԻԻ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿԱՌ



ԱՐԽԻՎՍԻ ԱԻԱԶԱՆԸ

ՌԻՐՄԻԱ ԼԻՃ

Ն Կ

ԱՌԱՋԱՌՈՐ ԱՍԻԱ

ԹԱՐԿԵՐԱՆԵՆ

ՄԻԱԲԱՆ

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹ. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԼԵՆ
1781

1891

ԷԼԻՁԵ ՌԵԿԼԻԻ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿԱՄ

ԱՐԱՔՍԻ ԱԻԱԶԱՆԸ,

ՌԻՐՄԻՆ ԼԻԺ

ԵՆ

ԱՌԱՋԱՆՈՐ ԱՍԻԱ

Հայկական Ազատական

Հ. Կոնստ

1904 թվական

ԹԱՐԳԱՆՆԵՐ

Լ. Բա

ՄԻԱԲԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹ. ԷԶՄԻՆ ՕՐԲ

1890



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԼԻ ՄԻՋՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՆԵՐԱԼԻ ՄԵԼՈՒՆԵՐԻ
ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԼԻ ՄԻՋՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՆԵՐԱԼԻ ՄԵԼՈՒՆԵՐԻ
ԿՈՄԻՏԵ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ՄԱԿԱՐԱՅ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

4/781. Լա

38. 1787



Ա. Զ. Դ.

Փրանսիացի հռչակաւոր աշխարհագիր Էլիզէ Ռէկլիւի բազմահատոր «Նոր Ընդհանուր Աշխարհագրութիւնից», որ դեռ ամբողջացած չէ և շարունակուած հրատարակուել, օգտակար համարեցինք հայերէն թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայել գոնէ այն գլուխները, որոնք վերաբերում են մեզ, մեր հայրենիքին և մեր հարեան ազգութիւններին։ Առ այժմ թարգմանուած և պատրաստ են տպագրութեան համար հետևեալ գլուխները. «Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան» կամ մի խօսքով ասած՝ Տաճկա-Հայաստան, «Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը», «Ռումիա լիճ», «Յառաջակողման կամ Առաջաւոր Ասիա» (ընդհանուր նկատողութիւններ), «Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Միջագետքի բնակիչներն ու կրօնները», «Եթէ հիւանդութիւնը մեզ արգելք չլինի, մտադիր ենք սրանց վրայ աւելացնել և «Վուրի աւազանը», «Ճորոխի, Ռիօնի և Ինգուրի աւազանները»։

«Դաղեստած» և «Պարսկաստանի բնակիչներն ու կրօնները»: Այսպիսով կունենանք թարգմանական յօդուածների մի ամբողջացած շարք: Մեր հայրենիքի և մեր հայրենակից և դրացի օտար ազգերի վերաբերութեամբ, Գլուխները անկախ են միմեանցից և քաղուած Էլիզէի ֆրանսերէն բնագրի VI և IX հատորներից: Այս առաջին տետրակի բովանդակութիւնն է «Արաքսի աւազանը», «Ուրմիա լիճ», և «Առաջաւոր Ասիա»:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԱՐԱՐԱՏ, ԱՐԱԳԱԾ, ՍԵՒԱՆ ԼՃԻ ԲԱՐՁՐԱ-
ԻԱՆԴԱԿԸ ԵՒ ԱՐԱՔՍԻ ԱՒԱԶԱՆԸ.

Արաքսի աւազանը իւր ամբողջութեամբ ներկայացնում է աշխարհագրական մի մեծ միութիւն. այս մի լայն գօտի է որ տարածւում է կիսաշրջանաձև Իրանի բարձրաւանդակի հիւսիսում, իւր կորնթարդ կողմը դարձրած դէպի հարաւ: Մեծամեծ լեռներ և հզօր հանդիպագօտիններ սահմանափակում են այս երկիրը ամեն կողմից, բացառութեամբ Կասպիական ծովի սահմանների, ուր փուռում են Արաքսի և Կուրի բերած սիկահողով ծածկուած դաշտերը: Այս երկրեակ գետերից և ոչ մին չէ ոռոգում միայն մի ցեղաբանական աշխարհ: Կուրի ափերում յաջորդում են միմեանց Հայերը, Վրացիները և Թաթարները. Արաքսի հովտում Հայերը, Քուրդերը և Էլի Թաթարները ապրում են կողք կողքի, սակայն սրանց մէջ

անտարակոյս Հայերն են որ գերակշռում են ոչ միայն քաղաքակրթութեամբ և ազդեցութեամբ, այլ և թւով: Քաղաքական տեսակէտից Արաքսի աւազանը նմանապէս տրոհուած է. ակերի բըղխած տեղը պատկանում է Թուրքիային, Արաքսի աջ ափը իւր ընթացքի մեծ մասով պարսկական հող է, բայց աւազանի ամենամեծ մասը Ռուսաց տիրապետութեան տակ է և սրանց ձեռքումն են ռազմագիտական այն կէտերը, որոնք դիւրացնում են հէնց առաջին հանդիպածին, Եփրատի հովիտն իջնելը: Ռուսաստանը մինչև անգամ Եփրատի ակերը և նրա վերին օժանդակները իրան էր վեր առել, մինչև Ղիազինից ներքև, բայց անգլիական ազդեցութիւնը գերակշռեց և Ռուսաստանից յետ առնուեց, Բերլինի վեհաժողովում, ինչ որ տրուած էր նրան Սան Ստեփանոյի դաշնագրով: Հռչակաւոր Արարատ սարը, Անդր-Կովկասի հսկան, և Եջմիածնի վանքը՝ Հայերի կրօնական մայրաղաքը և ազգային կեդրոնը, գտնւում են ռուսական հողի վրայ:

Արաքսի ակերից դէպի հիւսիս գտնուող լեռները, որոնց հիւսիսային կողերը հակուած են դէպի Սև ծովը, կտրատուած են ձորերով և

հովիտներով բազմաթիւ հանդիպագօտիներէ և լեռնաշղթաների, ինչպէս օրինակ՝ Քիրէճլի, Սողանլի, Չլտըր լեռները, որոնք միանում և ձուլւում են Կարսի աւազանի հիւսիսում, լճերի բարձրաւանդակում, որոնց արևելեան սահմանումն են Աբուլ և Սամսար հրաբուխները: Այս խառնիխուռն լեռնաշղթաները գծուաւորացնում են հաղորդակցութիւնը մի կողից միւս կողը, բայց չեն համնում Կովկասի և Անդր-Կովկասի ահագին զանգուածների բարձրութեանը: Կըզըլ կամ Կարմիր սար ամենաբարձր գագաթը, Կարսի աւազանի և Չլտըր լճի միջև, միայն 3140 մետր բարձրութիւն ունի, և այսպիսով ցած է մնում յաւերժական ձնների իդէալական սահմանագծից:

Արաքսի ակունքներից դէպի հարաւ՝ լեռների գօտին աւելի նեղ է, բայց աւելի բարձր: Նա բաղկացած է միայն մի ջրբաժան լեռնաշղթայից, որ ձգւում է արևմուտքից արևելք, Արաքսի և Եփրատի գլուխհեռական հովիտների միջև: Բայց բազմաթիւ, հանգած խառնարաններով գագաթներ, որ շարուած են այս հրաբխային լեռնակատարի վրայ, անցնում են 3000 մետրից:

Լեռնաշղթայի մէջ տեղում՝ Փերլի - դաղը և Լ Զինգիլը՝ արևելեան ծայրում, այն լեռնանցքի մօտ, որ Նրեանի դաշտից տանում է գէպի Բայազիդի դաշտը, երկունս էլ մօտաւորապէս 3150 մետր բարձրութիւն ունին:

Արաքսին օժանդակ բազմաթիւ վտակներ Աղ - ջուր (Տուզլա - սու) անունով ցոյց են տալիս իրենց ջրերի յատկութիւնը, գետնից դուրս ցայտելուց առաջ անցնելով աղանիստերի միջով: Փերլի սարից Հիւսիս (երկրաբանական) երրորդական նստուածքից կազմուած դաշտում, որին իշխում է Բարդոզ^(*) սարի կոնուսը, գտնւում է Կողբի լեռը, աշխարհի ամենամեծ աղաքարի զանգուածներից մին: Այդ տեղից ոչ հեռու՝ Արաքսը, դեռ ևս չուռած Արփա - չայի արևմտեան խառնուրդով, սողոսկում է մի նեղուցով, որ սեղմուած է իանձաքարի (բազալտի) երկու պատնէշի մէջ: Շրջապատի բլուրները գլուկ են բուսականութիւնից և կազմուած են կաւից և գոյնզգոյն՝

(1) K. Koch. Wanderungen im Oriente.

(*) Բարդոզ — Թէքէլթու. Ծ. Թ.

կարմիր, կապոյտ, կանաչ, գորշ կրակաւերից (marne), որ տալիս են երկրին ամենատարօրինակ խայտաճամուկ կերպարանք: Ինքը՝ աղաքեր լեռը, կազմուած է բազմերանգ շերտերից, բարձրանում է արևելքում թեթեւ, աննշմարելի գառիվայրով, մինչդեռ արևմտքում կրտուած է անակընկալ կերպով, մօտ երկու քիլոմետր երկարութեամբ և վերջաւորւում է եռաստիճան գահավէժ ժայռերով, որոնց բացուած պատերը երեան են հանում աղի զանգուածը՝ շերտ շերտ սպիտակ, վարդագոյն կամ կանաչ գոյներով և բաժանուած կաւի ծալքերով, որ փայլում են արեւի տակ լուսնաքարի (սելենիտ) անհամար բիւրեղներով: Աղալին ամենաբարձր շերտը, որ 15 մետր միջին թանձրութիւն ունի, երբէք չէ արդիւնագործուած, իսկ ամենաստորինը, որ մասամբ երևում է գետնի մաշուածքում, նմանապէս անմշակ է թողուած քարհատներից, որ բանում են միմիայն միջին շերտում, որի թանձրութիւնը տարուբերւում է 30—64 մետր: Փորուածքը հազիւ 600 մետր երկարութիւն ունի աղաժայռի ճակատին: Կողբի աղհանքը, Զինապտանից դուրս, թերևս ամենահին, բազմաթիւ

դարեր շահագործուած բրածոն է: Հայերը պատմում են՝ որ Նոյը եկաւ այստեղից իւր աղի պաշարը բառնալու և ցոյց են տալիս մինչև անգամ այն տեղը, ուր հաճապետը իւր բըր-
նածքը սկսեց:

Աղհանքի անմշակ վեր թողած մասն-
րում շատ անգամ բանուորները գտնում են քարի մուրճեր և լծակներ, որ մնացած են այն դարերից, երբ մետաղների գործածու-
թիւնն անծանօթ էր: Այս հանքագործի գոր-
ծիքները, որոնց կոթը կապում էին բարակ փոկերով՝ խրացներով, բոլորն էլ դիրորիտ քա-
րից են, որ այս երկրի և ոչ մի սարում չէ գրտ-
նուել և որը հաւանականաբար աղագործները ստիպուած էին ձեռք բերել վաճառականու-
թեամբ հեռաւոր աշխարհներից: Շահագոր-
ծութեան եղանակները թէև առաջուանից ա-
ւելի բարելաւուած, այսուամենայնիւ դեռ
ևս բարբարոսական են, իսկ դիւրագնաց ճա-
նապարհների պակասութիւնը սահմանափա-
կում է կողքի առուտուրը Թիֆլիզի և Երևա-
նի նահանգներով: Միջին արդիւնաբերութիւ-
նը քառասուն տարուայ ընթացքում, 1836-ից
յետոյ, 4000-ից բարձրացել է 16300 տակա-

ռաչալի¹:

«Հայաստանի բարձրաւանդակի պատմական
կեդրոն» Արարատ սարը, որ Հին-Աշխարհի
միջով՝ Բարեյուսոյ հրուանդանից մինչև Բե-
րինգեան² նեղուցը ձգուած բարձր երկիր-
ների և բարձրաւանդակների կեդրոնական
գագաթն է՝ բարձրանում է Արաքսի և Եփրա-
տի սահմանորոշ լեռնաշղթայի արևելեան ծայ-
րում, բայց իւր կոնաձև, սպիտակ, ձիւնափայլ
և սև աղտաքար-չեչաքարով (Scorie) աղօսա-
ւորուած զանդուածով այնչափ բարձր է շրջա-
պատող լեռներից, որ կարծես ինքն իշխան լի-
նի և միւսները հետեւորդ, իսկ բլուրներն ու
դարուփոս բարձրաւանդակները դաշտ լինին,
փռուած իւր ոտքում: Բուն Արարատ անունը
հաւանականաբար արամեական ծագումից է և
նշանակում է բարձրութիւն, իսկ հայկական
կոչումն է Մասիս, և ուղիղն էլ այս է, քանի որ
սարը գտնւում է Հայաստանի հողում: Մա-
սիսն ունի «Մեծ» կամ «Փառահեղի» նշանա-

1) Gustav Radde, Vier Vorträge über den Kaukasus.

2) Carl Ritter, Erdkunde, Asien, vol. X.

կութիւն 1 : Թուրքերը տալիս են Արարատին
« Ագրի - դաղ, կամ « Գաճալէթ լեառ » անու-
նը. (Արղի - դաղ — Արկեղ սար — Տապանի
լեառ *) Մինչդեռ պարսիկները կոչում են նրան
Կոհ - ի - Նուհ կամ Նոյի սար 2 : Բնական
է որ այս սբանչելի, իւր փառքումն առանձ-
նացած սարը, որ աւելի վեհ է քան թէ Հելլեն-
ների Ուրմալոսները, ընդունուած է եղել Նփրա-
տի հովտի բնակիչներից իբրեւ աստուածային
կատար, և որ նրան համարել են արեւելեան ա-
ռասպելներում այն սրբազան դագաթը, որ-
տեղից իջան մարդիկ և անասունները աշխար-
հը լցնելու համար : Մինչև այս օր էլ Հայերը
հեռուից ցոյց են տալիս ճիշտ այն տեղը, ուր
կանգնեց Նոյի տապանը՝ « ամենաբարձր լեռ-
ների կատարներից քառասուն կանգուն բարձր »
լողալուց, տարուբերուելուց յետոյ : Հրեղէն սրով
զինուած ոգիներ հսկում են սրբազան նաւին,

1) Vivien de Saint—Martin. Recherches sur les po-
pulations primitives du Caucase.

*) Աղբը - դաղ — ծանր լեառ : Ծ. Թ.

2) Carl Ritter, Erdkunde, Asien vol. x.

որ դաբատափերի սեզի նման կանաչ գոյն ու-
նի 1 : Նախիջևանից Մասիսն երեւում է իբրեւ
մի զանգուած, որ ուղղաձիգ տնկուած է հիւ-
սիս - արեւմուտքում, բայց հարաւում՝ Բայա-
զիդից և հիւսիսում՝ Երեւանից լաւ երեւում է
որ զանգուածը բաղկացած է երկու որոշ սա-
րերից, շարուած մի գծի վրայ, Կովկասեան
սարերի ուղղութեամբ : Մեծ - Արարատը իւր
երկձիղ գագաթը վեր է համբարձրել հիւ-
սիս - արեւմուտքում, փոքր Արարատը — հա-
րաւ - արեւելքում, անջատուելով հարեան վիթ-
խարուց մի խոր ընկած գոգաւորութեամբ * :
Երկու գագաթը, իրենց հանդիպագօտիներով
միասին, Բայազիդի և Երեւանի դաշտերի միջև,
բռնած ունին մօտաւորապէս 960 քառակուսի

1) James Creagh, Armenians, Koords and Turks.

*) Արաքսի և շրջակայ դաշտերի բարձրութիւն-
ը ծովի մակերևոյթից.

Մեծ Արարատ	5160	մետր
Փոքր Արարատ	3596	"
Սրանց լեռանց քամէջքը, ըստ Արիւնի	2705	"
Բայազիդ (բերդը)	2043	"
Էջմիածին	865	"
Երեւան	985	"

քիլոմետր տարածութիւն: Նրանց կողերը ամենուրեք շատ զառիվայր չեն և դիւրամատոյց են նման էգնայի կողերին: Բայց լաւայի (հրահոսանք) հոսանքները և աւելի բարձրում՝ ձիւները, որ ամառը տաքութիւնից կակղում են և թուլանում, դժուար և տաժանելի են կացուցանում՝ ճանապարհորդներին այս լեռը բարձրանալը: Հայերը պատմում են մինչև անգամ հրաշքներ, որ յետ են կասեցրել ամբարիշտ հովիւներին, որոնք փորձել են վեր մագլցել «Աշխարհամայր լեռը»: Իսկ Տուրնեֆորի և Մոռիէի անյաջող փորձերը նրանց աւելի հաստատեցին իրենց կարծեաց մէջ: Երբ որ Պարրոտը՝ վերջնականապէս բարձրացաւ Մասիսի գագաթը 1829-ին, նրանք միաբերան հերքեցին այդ յաջող ձեռնարկութիւնը և երկար ժամանակ յաջողեցան կասկած յարուցանել այդ գիտնականի ասածների վաւերականութեան վրայ, որին սակայն յետոյ շատերը յաջողութեամբ հետևեցին: 1850-ին Խոջկոն ամբողջ հինգ օր մնաց գագաթում, այնտեղից

իւր՝ Կովկասի եռանկիւնաւորման * աշխատութիւնները շարունակելու համար: Այնտեղից դիտում էր նա հարաւ-արևելքում Սաւալանը, 340 քիլոմետր հեռաւորութեամբ, հիւսիս-արևմուտքում Էլբրուսը, 440 քիլոմետր հեռաւորութեամբ և արևադարձ (heliotropique) նշաններով թղթակցում էր ուրիշ աստղաբաշխերի հետ, որ հաստատուել էին Ախ-դաղի վրայ, Գեօկ-չայի բարձրաւանդակի միջովայրում: 3475 մետր բարձրութեան վրայ լեռան կողերը դեռ ևս ամբողջովին ծածկուած են բուսականութեամբ, բայց 3750 մետրի վրայ սիլվատեսակները (les graminées) վերջանում են. 3960 մետրից մինչև յաւերժական ձեան սահմանները, որ 4300 մետրից վերև են, հանդիպում է մարդ միայն Եւրոպայի բարձր Ալպերի բուսականութեանը ¹⁾: Վերին Արարատի բոլոր բուսական տեսակները նոյնն են ալ-

*) Triangulation-ը թարգմանում ենք՝ եռանկիւնաւորում, եռանկիւնաչափութիւն բառը վերապահելով trigonometrie բառին: Ծ. Թ.

1) Г. Раде, Записки кавказского отдела Росс. Географ. Общества. Т 1, № 2.

պիան կատարների բուսականութեան հետ) բայց աւելի նուազ են թւով:

Այսպէս օրինակ՝ Ֆաուլհորնի վրայ գտնուող 49 զանազան տեսակների փոխանակ, Արարատի համապատասխան գօտում գտնուում է 31 տեսակ, որ անկասկած պէտք է վերագրել Հայաստանի լեռան օդի չորութեանը: 1) : Իսկ ինչ վերաբերում է այս լեռան կենդանիներին, լեռան, որից արեւելեան աւանդութիւնները իջեցնում են բոլոր կենդանիներին, համեմատաբար շատ աղքատ է: Գայլը, բորենին, թերեւս յովազը՝ շրջում են ստորոտի թաւուտներում, ոչ հեռի Արաքսից, բայց Մասիսի բուն կողերի վրայ հանդիպում է մարդ միայն մի տեսակ այծքաղի (tour), կուզի և նապաստակի մի տեսակին: չկան մինչև անգամ չղջիկներ:

Արարատը թէև Պիրենեան լեռներից միայն 3 (լայնութեան) աստիճանով աւելի հարաւ է գտնուում, բայց աւելի շուտ է լերկանում: ձներից իւր զառիվայրերի ստորին մասում: Ըստ վազների 4220, ըստ Պարրոտի 4370

1) Statkovskiy, Problèmes de la climatologie du Caucase.

մետրի վրայով է անցնում յաւերժական ձիւների ստորին սահմանագիծը, մօտ մէկ ու կէս քիլոմետր աւելի բարձր Պիրենեան լեռների համապատասխանող գծից: Հայաստանի այս բարձր հրաբուլիւր իւր կղզիացման պատճառով, որով ենթարկւում է արեգակն, ճառագայթների բոլոր ուժին և նրանց ստորին հովտից անդրադարձմանը, այլ և հողմերի շոգիացուցիչ ազդեցութեամբ ստիպւում է մերկացնել իւր սև լաւայի գահավեժները՝ մինչև կատարին հասնելու հասնելու հետք մետր մնացած: Սակայն ձիւնն իջնում է շատ աւելի ներքև՝ լեռան խրամատում, մաշուած կողերի ծործորներում, այնպէս որ վարից նայելիս կարծես մի մանեակ լինի, կանոնաձև սուր ծայրերով: Այս ձեան հիւսերը ստանում են բիւրեղային հիւսուածք — կազմութիւն և փոխարկւում են կատարեալ սառցարանների, որ միակն են Հայաստանում, որ 3000 մետրից (Մ. Մ. բարձրութեան) ցած են իջնում: Այս սառցարաններից գլխաւորը հիւսիս-արեւմուտքում, Ս. Յակովբինն է, որի կրկիսաձև փոսորակը կազմակերպուել է աներկբայաբար Արարատի մի

նախկին բորբոքմամբ և նման է Մոնջիբեկլոյի կողերի վրայ գտնուած Դեյ-Բովէ խորաձորի սառցարանին¹։ Արարատի սառցարանները շատ աւելի ներքեւ էին տարածուած երկրաբանական նախընթաց շրջաններում. այդ երևում է սառցային ակօսաւոր փորուածքներից և որձաքար (trachyte) ժայռերի յղկուած մակերևոյթից։ Տեղ տեղ խորտուբորտ պատնէշները այնպէս լաւ յղկուած, ոլորկուած են սառոյցների անընդհատ սահումից, որ ստացել են մետաղի փայլ և անդրադարձնում են արեւի լոյսը կուրացուցիչ ճառագայթներով²։

Շատ հետաքրքրական է և այն, որ Մասիսը նայած իւր ձևերի ահագին քանակութեանը, որ ծանրանում են նրա բրգային վերջաւորութեան վրայ և լցնում բոլոր խառնարանները, է գրեթէ գլխովին անջուր։ Բնագէտ Վազները երկու աղբիւր միայն կարողացաւ գտնել այդ հզօր լեռան ստորոտում և նրանցից բղիւծ վտակները ջրի փոքրիկ երակներ էին, որ գալար-

ւում էին խճերի միջով։ Մինչդեռ հարեան լեռները, որ նմանապէս հրաբղխային ծագումն ունին, հոսեցնում են իրենց ջրերը հեղեղատներով և լցնում են լայնածաւալ և խորին լճեր, Արարատի կողերը մնում են անջրդի և այրուած։ Նրաշտութեան եղանակներին նրանք մինչև իսկ անբնակելի են դառնում ստուերի և խոնաւութեան պակասութեան պատճառով։ Հովիւները չեն վարում այնտեղ իրենց հօտերը, երևում են հազիւ հազ հատ հատ վայրի կենդանիներ, թռչուններն անգամ խուսափում են այս սև ժայռերով, թարշամած բուսականութեամբ սարից։ Բացարձակ միայնութիւն է այնտեղ, ինչպէս աւագուտ անապատներում։ Ուստի և հաւանական է որ ձեան և անձրեւի ջրերը կորչում են գետնի ճեղքուածքներում, մոխիրների և հրահոսանքների (լաւա) տակ, լճանալով երկրի ալքերում (խորերում) կամ, աւելի հաւանականաբար, սուզուելով և սրփռուելով ստորերկրեայ գետային ցանցերում։

Այս ստորերկրեայ ջրերը հրահոսանքի հրնոցներից և երկրի խորքերի բնական ջերմութեան բարձր աստիճանից շոգիանում են, որով և թերեւս բացատրուի 1840 թուի սար-

1) Abich, Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches.

2) Moritz Wagner, Reise nach dem Ararat.

ստիկելի ժայթքումը: Այդ ժամանակ՝ մի նախ-
կին խառնարան, որ գտնուում էր Սուրբ Յա-
կովբի վանքից ներքե, բացուեց յանկարծուստ,
թանձր դուրընի բարձրացաւ դէպի երկինք,
շատ աւելի բարձր Արարատի գագաթից, և
տարածեց օդի մէջ ծծմբային հոտ: Լեռան
սկսեց մոնչել խուլ ձայներով և բացուածք-
ներից ահագին քանակութեամբ քարեր և
ժայռեր դուրս ժայթքել, որոնցից մի քանիսը
մինչև հինգ տակառաչափ էին կշռում: Գե-
տինը ճաքճաքուեց դուրս վիժելով շոգու շա-
տուռաններ, իսկ Արաքսի յատակից՝ դուրս
էին ժայթքում հանքային ջրեր մեծամեծ պղ-
պղջակներով: Սուրբ Յակովբի վանքը անհե-
տացաւ փլուածքի տակ, ինչպէս նաև ճոխ և
բազմամարդ Արկուռի գիւղը, որ Հայերի ա-
սելով ամենահինն էր աշխարհի երեսին: Սև
խակապէս Արկուռի նշանակում է «որթ տնկել»
և աւանդութեան նայած այդ տեղումն էր, որ
Նոյ նահապետ տնկեց առաջին որթը՝ իջնե-
լով տապանից: Արկուռի երկու հազար զոհե-
րը միակը չէին. Երեան, Նախիջևան, Բայա-
զիդում ուրիշ հազարաւոր մարդիկ ջարդուե-
ցան երկրաշարժից, թէև բարեբաղդաբար այդ

եղանակին դրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը տը-
ներից դուրսն է լինում, երեկոյեան թարմ
օդը վայելելու համար ¹⁾:

Երկրաշարժից և ժայթքումից չորս օր յե-
տոյ մի նոր աղէտ ջնջեց Արկուռու գրեթէ
բոլոր մշակութիւնները. խառնարանում ժո-
ղովուած բոլոր ջրերն ու տիղմը կոտրեցին ի-
րենց պատնէշը և վայր հոսեցին գառիվայրից՝
երկար, տղմային հոսանքով և դաշտը դարձ-
րին ընդարձակ ճահիճ: Արկուռի^{*)} արտավի-
ժումը առաջինն է, որ յայտնի է այս սարի
պատմութեան մէջ, բայց Արարատը շատ ան-
գամ ահեղ երկրաշարժների կեդրոն է եղել:
Ինչ վերաբերում է Ռէյնէգս ճանապարհորդի
պատմածին, որ իբր թէ 1735-ին բոց և ծուխ
է տեսել Մասիսի գագաթից դուրս ժայթքելիս,
այդ շատ կասկածելի է: Ոչ մի բնիկ Հայ չտե-
սաւ այդ երևոյթը:

Ալլահ-գէօզը (Աստուծոյ աչքը), կամ աւելի
ճիշդ՝ Ալա-գէօզը, որ է «խայտաբղէտ լեռան» —

1) Moritz Wagner;—Abich;—Khodzko.

*) Ուղիղ ձևն է Արկուռի, Արկ-ուռի ժողովրդ-
գական ստուգարանութիւն է: Ծ. Թ.

եթէ սակայն այս բառը Հայկական Արագածի
թրքական ձևը չլինի ¹ *) — Մասիսի դիմա-
դէմն է, Երևանի (Արարատեան) դաշտի միւս
կողմում: Այս մի Հրաբխային զանգուած է շատ
աւելի ցած Մասիսից, թէև իւր բութ կոնը հաս-
նում է 4190 մետր բարձրութեան, բայց իւր
տարածութեամբ և իւր հզօր հանդիպագօտի-
ներով գերազանցում է իւր վեհ ախոյեանին:
Հարաւում և արևելքում իւր հրահոսանքնե-
րը իջնում են մինչև Արաքսի հովիտը, արև-
մուտքում և հիւսիսում, ուրիշ հոսանքներ են
երևում, մնացած նմանապէս նախկին երկրա-
բանական դարաշրջաններից, որ սահել են և
թափուել Արփաչայի հովիտը Ալեքսանդրա-
պոլի կողմով: Երկրի ներսերից դուրս ժայթ-
քուած նիւթերի շեղջերը բռնել են հարկւրաւոր
քիլոմետր շրջապատ: Լեռնը արժանի է իւր
«խայտաբղէտ կամ ծաղկեայ» անուանը (ալա),

¹) Carl Ritter, Asien. vol. X.

*) Այս վերջին մեկնութիւնն է ուղիղը: Բնիկ-
ներից կոչւում է ոչ թէ Ալագէօզ, այլ Ալագեազ:
Ալա թրքական բառը գործ է դրւում հայերէն
թաղանթ, թաղեայ բառերի տեղ: Ծ. Թ.,

իւր Հրաբխային չեչաքարերի, թեթև սպնգա-
քարերի, սև, փայլուն վանաքարերի (օբսի-
դիան) բազմերանգութեամբ, որոնց մէջ՝ տեղ
տեղ շողշողում են կանաչն ու ծաղիկները:
Հին խառնարաններից երեքը լցուած են փոք-
րիկ լճերի ջրով, որ մթին են տալիս շրջա-
պատի պատնէշների ստուերում: Արագածը
Արարատի նման շատ քիչ աղբիւրն'ը է ար-
ձակում դէպի դաշտը, սովորական ժամանակ
ջրերը սուզւում են չեչաքարի և մոխիրնե-
րի միջով: Սարից հարաւ գտնուող մի լիճ՝
Այդրը-գեօլը, իւր պաշարն ստանում է ստո-
րերկրեայ ջրերից և ծնունդ է տալիս գեղեցիկ
Սև—ջրի ակունքներին, որ հոսում են դէպի
Արաքսը, ոչ հեռի այնտեղից ուր վերջինս լուա-
նում է հին Արմաւիր բերդաքաղաքի ստորո-
տը ¹:

Արագածը Արարատի նման կղզիացած է և
կապակցուած է ոչ շատ բարձր շմերով հիւ-
սիսային լեռների հետ: Այս լեռները ձգւում են
զուգահեռաբար Կովկասին և միաւորում են

¹) Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase.

Ախալքալաքի բարձրաւանդակի հրաբխային
լեռնաշղթան՝ Երևանից արեւելք Սեան մեծ
լճին իշխող լեռնային զանգուածների հետ:
Այս լեռներն են Սոմխէթի, Բամբակի սարերը
և ուրիշները, որոնց գագաթները 2400-ից
մինչև 3000 մետր բարձրութիւն ունին և
բարձրաւանդակների սովորական լեռնակա-
տարներ են: Երկուստեք էլ գետինը աստիճանա-
բար բարձրանում է դէպի լեռնանցքերի շեմ-
քերը երկարաձիգ զառիվայրերով, որոնց շե-
ղութիւնը—թեքութեամբը թոյլ է: Եշակ—մէյ-
դանի լեռնանցքը, որ կտրում է այս լեռնա-
շղթան, Թիֆլիսից Երևան տանող առևտրա-
կան ճանապարհի վրայ, 2170 մետր բարձ-
րութիւն ունի: Այս կէտում մարդ գտնւում է
մի լեռնոտ բարձրաւանդակի հիւսիս-արևմը-
տեան անկիւնում, ուր խաչւում, միմեանց
կտրում են Կովկասի զանազան առանցքները,
կազմելով լեռնաշղթաների մի կատարեալ լա-
բիրինթոս, անցնելով հիւսիսից հարաւ, արև-
մուտքից արեւելք, հարաւ - արևմուտքից հիւ-
սիս-արևմուտք: Բայց տիրող ուղղութիւնը մը-
նում է էլի հիւսիս-արևմուտքից դէպի հարաւ-
արեւելք, լինելով զուգահեռական մեծ-Կովկա-

սին: Միւս կողմից, լեռնակատարները մօտա-
ւորապէս միևնոյն միջին բարձրութիւնն ունին
և բարձրաւանդակի ահագին պատուանդանի
վրայից վեր են բարձրանում մօտ 1000 մետր,
միմիայն մի քանի հանգած հրաբխների կոներ
հասնում են 1500 մետրի, յարաբերական
բարձրութեան, այն է 3400 մետր բարձր ծովի
մակերևոյթից: Այս միաչափ բարձրութեան
լեռնակատարների խաչակցելով—իրար կտրե-
լովը բացատրւում է լայնածաւալ լճի կազ-
մակերպութիւնը, որ լցնում է բարձրաւան-
դակի փոստրակը, Սե ծովի մակերևոյթից
1932 մետր բարձրութեան վրայ, և որը դուրս
է գեղւում միմիայն ամառը դէպի Արաքսը,
հարաւ-արևմտեան կողմից, Զանգի (Հրազդան)
գետով: Այս լիճն է Գէօկչայը կամ «Կապոյտ
ջուրը» ըստ Թաթարների, և Հայերի Սեանը*):
Շառդէնը առաջին եւրոպացի ճանապարհորդն
է, որ յիշում է այս լիճը, որի աւազանը 1370
քառակուսի քիլոմետր մակերևոյթ ունի, ու-
րեմն մօտ երկու և կէս անգամ աւելի մեծ

(*) Հնումը «Կապուտան» էր կոչւում Ուրմիոյ
լիճը, Ծ. Թ.

քան թէ ժընէւի լիճը: Իւր խորութիւնը թէեւ
չէ հասնում 1,5 մանի (ժընէւի լճի) խորութեա
նը, սակայն բաւական մեծ է, միջին թւով
45-ից մինչեւ 75 մետրի է հասնում: Խորաչա-
փը հասել է 110 մետրի՝ լճի երկայնութեան
առանցքի վրայ, բայց աւազանի ամենասեղ-
մուած մասում¹: Սրա ջրերը քաղցը են ա-
ւազանի հիւսիսային մասում, ինչպէս որ ար-
տահոսող լճերի մեծամասնութեան ջրերն են
լինում, բայց հարաւում փոքր ինչ աղի են,
որովհետեւ այդ տեղում դանդաղ են նորոգ-
ւում²: Ձկների տեսակներով հարուստ չէ
այս լիճը և ունի դրանցից միայն հինգ տեսակ,
ի թիւս որոց Կարմրախայտ և Իշխան: Չնայե-
լով տեսակների նուազութեանը ձուկը սաստիկ
առատ է այդ լճում: Պատահել է որ մի ուռ-
կան նետելով բռնուել է միանուագ մինչեւ հա-
զար և երկու հազար կարմրախայտ: Ձմեռը

1) Семеновъ, Словарь Россійской Имперіи;-Кеслеръ,
Պետերբուրգի բնագէտների ընկերութեան
յուշատետրերը (մեմուար), ռուսերէն Է.
viii, 1876.

2) Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase.

որսում են նրանց կտրելով սառույցը:

Այս լիճը Գեօգչայ անունն ստացել է իւր
գեղեցիկ երկնագոյն ջրերից: Նռանկիւնաձև
է, մէջ տեղում սեղմուած է երկու հակադիր
սարաւանդներով և ամբողջովին շրջապատ-
ուած է լեռներով, որոնց առաջին երեսը գոր-
շագոյն է, իսկ աւելի հեռուն նրանք կապուտին
են տալիս միջանկեալ օդի շերտերից, տեղ տեղ
էլ հրիզաւորուած են ձիւնով: Ընդհանուր տե-
սարանը փառահեղ է և հանդիսաւոր, բայց
շատ տխուր: Պորփիւրի և հրահոսանքի զառի-
վայրերը գրեթէ գլխովին լերկ են, չէ երևում
և ոչ մի ծառ, նոյն իսկ լճափում: Հնադա-
րեան քաղաքներից մնացել են փլատակների
կոյտեր միայն, որոնց մէջ գտնուել են Սասա-
նեան շատ դրամներ: Վիւղերը կուչ են եկած
լաւ պարփակուած փոսորակներում, քարածայ-
ուերի ոտքում: Նրեում են միայն գիւղակներ,
ուր խրճիթները կիսով չափ փորուած են գետ-
նի մէջ: Բազմաթիւ գերեզմանական հողաբլուր-
ներ, որ կուչում են ժողովների, այն է՝ «Հսկա-
ների» շիրիմ, կանգնած են բարձրաւանդա-
կի վրայ շատ տեղերում, երբեմն առան-
ձին, երբեմն ամբողջ շարքերով դարձատափերի

երեսին, նման այն գերեզմաններին, որ
դռնուում են Արագածի և Մինչև անգամ Փոքր -
Մասիսի գագաթներին ¹ : Բարձրաւանդակի
դրեթէ բոլոր դաշտերը, կար ժամանակ, թող-
ուած էին խոպան, երկիրը ամայացել էր, ոչ
մի նաւ չէր լողում լճի երեսին, կարծես այն
ժամանակները լինէին, երբ լճային* բնակարան-
ները բարձրանում էին ալիքներից վերև ² :
Ձկնորսներն անգամ չէին հեռանում ափից:
Տարուայ երկու երրորդ մասը ձիւները պա-
տում են բարձրաւանդակը և ձմեռը, չնայած
որ կատաղի փոթորիկներն իջնում են լեռնե-
րից, այսու ամենայնիւ յաճախ է պատահում
որ լիճը ծածկւում է սառոյցով, առաջ ափերի
մօտ և յետոյ կամաց կամաց կեդրոնում: Լճի
հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում Սեանի վանքը,
որ իննը դար շարունակ հռչակուած է Հայաս-

1) Bergé, Russische Revue, 1874 № 11.

(*) Լճային են կոչւում նախապատմական մարդ-
կանց բնակարանները, շինուած լճերի մէջ, ցցերի
վրայ, Ծ. Թ.

2) Bayern. (Байернъ), Сборникъ свѣдѣній о Кав-
казѣ, I.

տանում, շինուած է հրահոսանքի մի կղզեակի
վրայ, որ ջրերի յատակից արտաթայթքուած
մի կոնուս է:

Դժուարին է երեւակայել մի աքսորավայր, որ
աւելի տխուր, աւելի ձանձրոյթ բերող լինէր,
քան թէ այս սև ժայռերի կղզին, զուրկ բու-
սականութիւնից և որի վանականները դատա-
պարտուած են լռակեացութեան տարեբոլոր,
բացի չորս օրից*): Բայց մերձակայ բարձրաւան-
դակի գիւղերը բուժավայր են դարձել վատա-
ռողջ Երեւանի բնակիչների համար: Արաքսի
հովտի այնչափ սովորական և այնչափ վտան-
գաւոր ջերմախտը չէ իշխում բարձրաւանդա-
կին, որի օդը ջինջ է և կազդուրիչ:

Սեանի լճից և նորա շրջապատի հրաբուխ-
ներից դէպի արեւելք, ուր հովիտները լցուած
են հրահոսանքի արտալիժութեամբ, Ղարա-
բաղի խառնիխտուոն և կարճ լեռնաշղթաների
բաւիղը տարածւում է արեւելքից դէպի հա-
րաւարեւելեան ուղղութեամբ: Ղարաբաղը
Վրացիներից կոչւում էր Ռանի, իսկ Պարսիկ-

(*) Լռակեցութիւնը պարտագիր չէ Սեանում,
Ծ. Թ.

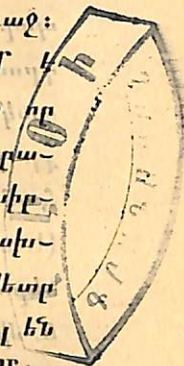
ներից և Հին Հրէաներից՝ Առուան *):

Ահա այս՝ խորին կրճերով կտրատուած բնագաւառումն է, որ Գեօկչայի խորդուբորդ զանգուածները ցցում են վեր իրենց ամենաբարձր կատարները, որոնք եթէ չեն հասնում յաւերժական ձիւների գօտուն, գոնէ այնչափ բարձր են, որ նրանց ծործորները գրեթէ միշտ լեցուն են սպիտակ ձեան շերտերով: Երեք կամ չորս սար միայն պահպանում են տարեբոլոր իրենց ձեան գտակները. այսպէս է Գէմիշ գագաթը 3740 մետր, որտեղ գտնւում են Թարթառ (Տէրտէր) գետի ափունքը: Այդպիսի են նաև Ղազան-գեօլ-դաղը և իւր հարաւային զրացին՝ Կափուջիշը (3715 մետր), որ ձգւում է հարաւում դէպի Օրդուպատ քաղաքը գահավէժ լեռներով, սրածայր պատառոտուն գագաթներով և փուլքերով լեցուն:

Այս՝ արեւելեան Հայաստանի ամենաբարձր գագաթներից դէպի հարաւ, Արաքսի նեղուցի միւս ափին, բարձրանում են միւսնոյն բարձրութեան լեռներ՝ նմանապէս երկգաւորուած

(*) Այս երկրի Առան նահապետի մասին տե՛ս Խորենացի գիրք Բ. գլ. Ը. Ծ. Թ.

ձիւներով: Կափուջիշի լեռնաշղթայի և Շուշուայ սարերի միջև բացուած է Զանգազուրի աւազանը, 1200 մետր միջին բարձրութեամբ, որ թւում է թէ մի ժամանակ եղել է Գեօկչայի աւազանի նման լճային գոգաւորութիւն և որի ջրերը դատարկուել են Բարգուշատի և Հաքարի երկու գետերով, որ և միախառնւում են Արաքսի հովիտը մտնելուց առաջ: Այս աւազանի մէջ տեղում բարձրանում է Իշիկլի կամ Քաշալ-դաղ կոնաձև սարը, որ 3000 մետրից աւելի բարձր է: Շրջակայ հրաբխներից դուրս ժայթքած հրաբխային մոխիրներն ու չեչառները շեղջակուտուել են նախկին լճի յատակում շատ հարիւրաւոր մետր թանձրութեամբ ծալքերով, որոնք ձորացել են և խորխորատներ են կազմել հեղեղներից: Մոխիրների դարատափերը, հացաբոյսի ցանքսերով մշակուած, վերջաւորւում են կանաչագեղ հովիտների գլխին, բազմերանգ՝ գորշ, կանաչ, կապոյտ, կամ մինչև իսկ ալ-բոսորային կարմիր գառիվայրերով, որ մաշուելով անձրևաջրերից ստացել են սլաքների, կոթոյների կերպարանք, տեղ տեղ կրելով իրենց ծայրին վէմի խոշոր կտորներ, որ Ալպեան մի քանի գա-



ւառներն «գլխածածք սիւներին» են նման։ Այս շարժուն հողերում գիւղացիք փորել են իրենց մառանները, ախոռները, մինչև իսկ բնակարանները 1 :

Այս լեռնոտ գաւառների բուսականութիւնը զարմանալի կերպով նմանում է Սւրոպայի լեռների բուսականութեան։ Եթէ որեւէ ճանապարհորդ կարողանար յանկարծակի փոխադրուել Ալպեան հովիտներից Արաքսի օժանդակների ափերը, կարող էր հաւատալ որ ինքը չէ փոփոխել երկիրը։ Նա կզտնէր միենոյն հաճախները (hêtre), կաղնիները, գեչիները (tremble -ը բարտու մի տեսակ է, դողդոջ տերևներով), միենոյն ընդանտառային մացառները և մինչև իսկ սեզերի մէջ՝ ծաղիկների միենոյն տեսակները 2 : Բարձր հովիտները, ծածկուած սևահողի թանձր շերտով, սաստիկ բերրի են և այս պտղաբերութիւնն է թերեւս պատճառը, որ երկիրն ստացել է Ղարաբաղ կամ «Անպարտէզ» անունը *)։ Բայց անտառային շեր-

1) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Petermann, 1880

2) Moritz Wagner.

(*) Ղարա Բաղ կոչումը մեր կարծիքով ծագել

տերի անջրգի գառիվայրերի վրայ գետինը ամառային հարիւրաստիճանեան 40 աստիճանի տաքութիւնից խանձւում է և ընդհանրապէս ամուլ է, միմիայն եղեսպակները (saugo) և որիշ հոտաւետ տունկերն են կազմում արօտական բուսականութիւնը, իսկ վայրի կենդանիներն են դլխաւորապէս սողուններ, սարդեր, կարիճներ 1 և սարսափելի մորմեր, որին ուռնները սովորաբար ֆալանգա են կոչում (phalangium araneoides)։ Ղարաբաղի ձիերը, որ համբաւուած են իբրև Անդրկովկասի ամենալաւ և ամենազեղեցիկ նժոյգները, մագլցում են ժայռերի վրայ այծերի նման։

Արաքսը, բուն, գերազանց հայկական գետը, ծնունդ է առնում ուսական հողից դուրս, Երզրումի հարաւում։ Իւր սկզբնական վտակներն ստանում է Բիւրակնեան կամ «Հազարլճեան լեռներից» (Բինգէօլ գաղ), որոնց

է Բաւայ (Բաղք) գաւառի անունից։ Թուրքերը փոխ առնելով հայկական անունները, կամ աղջատել են նրանց, կամ տուել թրքական նշանակութիւն։ Ծ. Թ.

1) Gustave Radde.

Հարաւային կողերը ուղարկում են մի քանի
օժանդակներ դէպի Նիքատը: Երբեմն ինքն
Արաքսն էլ կոչւում է «Հաղարձեան գետ»¹⁾:
Ռուսական Անդրկովկասը մտնելիս դեռ մի
նուազ վտակ է, բայց կրկնապատկում է իւր
պարունակութիւնը, երբ որ ընդունում է Աւ-
խուրեանը կամ Արփաչայը, որ իջնում է Արա-
ղածի և Ալեքսանդրապոլի Հրաբխային բարձ-
րաւանդակներից: Այս օժանդակի շնորհիւ Ա-
րաքսը կարողանում է ոռոգել Նրեանի դաշտի
մեծ մասը, որ առանց այդ ոռոգմանը անապատ
կդառնար: Ղարաբաղի լեռներից և Քէօզչայի
բարձրաւանդակից ստիպուած ծռուելով դէպի
Հարաւ, նա անցնում է նախկին լճային յատա-
կով և այդ տեղից դուրս է գալիս լեռների նեղ
կիրճով, ջրընկեցներ կազմելով 60-ից մինչև
80 մետր լայնութեամբ, ուր իւր աղմկալից
ջրերը ընդհարուելով այս և այն քարափներին,
սև, գահավէժ, սրածայր ժայռերի միջև, ցած
են սահում միջին թւով 5 մետր մի քիլոմետրի
վրայ և երբեմն մինչև 15 մետր՝ կրճի թեք-

1) K. Koch, Wander. im Oriente.

ուած մասումը: ¹⁾: Օրդուպատը, Առասբարի
կրճից վերևում՝ Կասպից ծովից դեռ 929 մետր
բարձրութեան վրայ է, իսկ այստեղից Հաղիւ-
100 քիլոմետր ներքև գետը մտնում է դաշ-
տը: Ընդունելով Բարգուշատը նա պատում է
Հարաւից «Քաջերի սարը» կամ Դիրի-դաղը, որ
առանձնացած կանգնած է դաշտում, յետոյ
ընդունում է բաշմաթիւ հեղեղատներ պարս-
կական լեռներից և միանում է վերջապէս Կու-
րի հետ, ընդամենը 780 քիլոմետր ընթանա-
լուց յետոյ: Քաջերի լեռան (որ այդ անունն է
կրում այն աւազակների պատճառով, որ դեռ
մինչև 1877ը երեք հարիւր հոգու չափ գտնու-
ւում էին իւր վրայ) ստորոտում գետն անց-
նում է Խուղաֆերին կամուրջի տակով, որ
աւանդութիւնը ընծայում է Պոմպէոսին, բայց
որն անկասկած աւելի նորագոյն ժամանակի է
պատկանում: Աւելի վերև՝ երևում են մի ու-
րիշ կամուրջի աւերակներ, որը բնիկների ասե-
լով շինուած է Աղեքսանդրից, և իսկ որ, թերևս
հռովմէական գործ լինի ²⁾: Խուղաֆերին կա-

1) Dubois de Montpéroux.

2) N. von Seidlitz.

մուրջը, որի վրայով բաւական մեծ անուամուր է լինում ուս և պարսկական ափերի միջև, վերջինն է Արաքսի կամուրջներէն: Պրանից ներքեւ ջրաբաշխական աշխատութիւնները բարձի թողի են արուած: Ոռոգման ջրանցքները, որոնք մի ժամանակ հանուած էին Արաքսի ստորին գնացքից և պտղաբերութիւն էին սփռում տափաստաններում, գրեթէ ամբողջովին լքուած են և Կուրի ճահիճների հետ միասին մի անիծեալ երկիր են դարձնում կատաղական ծովափի գաւառները: Արաքսը, ասում են, նորից ձգտում է դէպի աջ դառնալ և բաժանուել Կուրից, առանձին ծովը թափուելու համար, ինչպէս որ էր Ստրաբոնի ժամանակ:

Արաքսի հովիտը Առաջաւոր Ասիայի այն երկիրներէն է, ուր մարդս չափազանց նեղւում է եղանակի ծայրայեղութիւններից: Երեւանի կլիման Թիֆլիսիցն էլ չափազանց է: Մինչդեռ ձմեռը ցրտութիւնն հասնում է—30 և մինչև իսկ—33-ի, իսկ միջին թւով ամբողջ յունուարում—15 է, որ և բացատրւում է դաշտավայրի բարձրութեամբ, որ մօտ հազար մետր բարձր է ծովի մակերևոյթից, ամառը՝ շոգերը անցնում են 40 աստիճանից և հաս-

նում են մինչև անգամ 44 և 45-ի: Այդ ժամանակ այլ ևս որ և է եւրոպացի չէ կարող դիմանալ և ստիպուած է լինում ապաստանել լեռների ձորերի հովանիներում: Այս պատճառով էլ դժնդակ տենդերը և ուրիշ հիւանդութիւններ շատ յաճախ են երեւանում: «Թիֆլիսում, ասում է Հայը, մատաղահասը ծերից չէ տարբերւում, երեւանում՝ կենդանին մեռածներից»: Բարեբաղդաբար՝ շոգերի ժամանակ երեւանի դաշտը աւելւում է իւրաքանչիւր երեկոյ մի հիւսիս-արեւմտեան քամով, որ միայնակ է և բուռն զօրութեամբ փչում է Արագածի սարերից**): Այս քամին, միստրալի նման, առաջ է գալիս ձիւնապատ բարձրութիւնների և խանձուած հովտի ջերմութեան աստիճանի տարբերութիւնից և սովորաբար սկսում է փչել երեկոյեան հինգ ժամին և տևում է գիշերուայ ամենամեծ մասը:

(*) Միստրալ է կոչւում Միջերկրական ծովի վրայի մի զով հոգմ, որ փչում է հիւսիսային արեւմտեան ուղղութեամբ, Ծ. Թ.

(**) Այս հոգմը Հայերից կոչւում է «Լուսաւորչի քամի»: Ծ. Թ.

Քանի որ վշում է այս քամին բնակիչները փակ-
ւում են իրենց տներում ազատ մնալու համար
փոշու, և մինչև իսկ խոշոր աւազի յորձանքից,
որ մըրկւում է օդի մէջ: Երևանի շրջակայքում
ճանապարհների ավին տնկուած և այգիները
շրջապատող բոլոր բարտիները թեթեակի խո-
նարհուած են դէպի հարաւ-հարաւ-արևելք ¹ :

Այս բրգաձև բարտիները մարդու ձեռքով
տնկուած ծառեր են և Արաքսի հովտի դաշ-
տանկարներում տիրապետում են, բայց շատ
տեղերում, մանաւանդ քաղաքների մերձակայ-
քում, մի ուրիշ ծառ տարածում է իւր ուղէշ-
ները մշակութիւններից վերև: Այդ ծառն է
Նեօլէնդը (Նովրանդ), թեղու պատուաստուած
մի տեսակը, որի սաղարթները կանաչութեան
ահագին շրջան են կազմում, որ բոլորովին
անթափանցիկ է մնում արևի ճառագայթնե-
րից: Այդ թեղին գոյութիւն ունեցող զարդա-
րանքի ծառերից ամենագեղեցիկներից մինն է,
բայց դեռ գտնւում է նա միմիայն ուսական
Հայաստանում: Միջանին աճում է բոլոր պար-
տէզներում և գիւղացիք մշակում են բրինձ

1) G. Radde.

(որից), բամբակ, կնճիթ և գերչակ (սրահունդ),
ունին նաև այգիներ, որոնցից ստանում են մի
մութ գոյնով հեղուկ, որ շատ հարուստ է
ոգիով և որը կարելի է համեմատել իբրև աղան-
դերի դինի, մաղերի և խերէսի հետ: Որթը այս
տեղում գիմանում է այն պայմանաւ միայն,
որ ցուրտ եղանակներին թաղուելու է հոգի
տակ, իսկ ամառուայ շոգերին ջրուելու է, ինչ-
պէս մարդուց մշակուած բոլոր բոյսերը:

Առանց ոռոգման ջրանցքների ամեն ինչ
խամրում է այս կլիմայի տակ և գետինը ցամա-
քում է ինչպէս փոսն կաւը: Բայց ուր որ հո-
սում է բարեբեր ջուրը, գետինն սկսում է կանա-
չել և ծաղկել, անապատի մէջ ովասին է ծնում:
Պարսիկներն են փորել այս երկրի ոռոգման բո-
լոր կաւառները և մեծ հոգածութեամբ անց են
կացրել առուներն ստորերկրեայ ներքնուղիե-
րով, որպէսզի թանկագին հեղուկի գոլորշիացու-
մը նուազ լինի ¹: Ուրեմն և պարսիկներն են այն
բարերարները, որոնց պարտական են այս երկ-
րի բնակիչները իրենց գոյութիւնը: Եթէ ջուրը

1) Nicolas von Seidlitz, Mittheilungen von Peter-
mann, 1880; — notes manuscrites,

կորչի, մարդն էլ ստիպուած է դադարելու կամ նոյնպէս կորնչելու: Մի անգլիացի ճարտարապետ, ասում են, գբաղուած է Արփաչայի ջրերը հանելու դէպի հարաւարեւելք և նրանց ցրուելու առուններով Սարգարապատի այժմեան անապատ դաշտերի վրայ, Եջմիածնից դէպի արեւմուտք: Միւս կողմից խօսում են արդէն հարկը հազար գերմանացի, իրլանդացի և ուրս դադարականների մասին, որ գալու են այս հողերի վրայ հաստատուելու, հէնց որ կենդանաւար ջուրը գայ: Նմանապէս Արաքսի ստորին հովտում ամբողջ մի ժողովուրդ կարող է բնակութեան տեղ գտնել վազող ջրերի ափերին: *)

Ջրանցքներին սպասելով, որ նոր կենդանութիւն են տալու դաշտերին, զրեթէ ամբողջ ուսական Հայաստանի երկրագործութիւնը խեղճ-տարբական վիճակի մէջ է: Հայերը ճարտար վաճառականներ են, բայց հնապահ, նախապաշարուած երկրագործներ: Թաթարներն էլ նրանց լաւ մշակութեան օրինակ չեն կարող

*) Առանց նոր գաղթականների էլ տեղական ժողովուրդը չափազանց մեծ կարօտութիւն ունի մշակելի հողերի:

տալ երբէք: Նախ գաւառներում՝ վայրի խողերը, որ ամբողջ երամակներով ապրում են Արաքսի մացառներում և շամբերում, երկրագործութեան մեծ պատուհասն են: Նրանք աւերում են մերձակայ դաշտերը փորփորելով, կոխկռտելով և թաւալելով: Բայց թաթարները, իբրեւ լաւ մուսուլման, այնպիսի մեծ զգուանք են զգում դէպի այս պիղծ անասունները, որ բնաւ չեն կամենում պղծուել նրանց հալածելով, չեն էլ համաձայնում մինչև այն դամ իրենց դրացիներին թոյլ տալ այդ կատարելու: Յաճախ մի վարագի սպանութիւն պատճառ է դարձել կատալիէ բուռն տեսարանների այլացեղ դիւղացիների միջև: Երկրագործական գործիքները ամենանախնական շինուածքի են: Դեռ մինչև այսօր էլ գործ են ածում՝ ցորենը յարդից բաժանելու համար, կոպիտ սահնակներ—կամեր, որոնց տակի երեսը զինուած է սրածայր գայլախաղերի շարքերով²: Հնաբանները կարող են կիւննինգամի հետ միասին հարցնել, թէ այն անհամար քարի սլաքները,

1) Parrot;—Petzholdt.

2) N. von Seidlitz, notes manuserites.

որ գտնուել են աշխարհի բոլոր մասերում, չեն եղել արդեօք մասամբ ծառայած, Հայաստանի գալախագների նման, երկրագործական խաղաղ զբաղմունքների:

«Արմենիկները» կամ լաւագոյն՝ Հայ, Հայք կամ Հայկեանները, ինչպէս իրենք իրենց անուանում են, Արաքսի հովտում բնակուող գլխաւոր ազգն են: Իրենց թւով ամբողջ Աովկասի մէջ չորրորդ, իսկ ազդեցութեամբ, ուռնաներից յետոյ առաջին տեղն են բռնում: Արմենիա կոչումը արամական ծագում ունի և հաւանականաբար նշանակում է «բարձր երկիր» և շատ անորոշ մի անուն է, որ տրւում է այն բոլոր սարահարթերի խմբին, որոնց կենդրոնում տիրապէս բարձրանում է Արարատի երկճիղ գագաթը: Բուն Արմենիան կամ Հայաստանը, որ նշանակում է Հայերի բնակութեան երկիր, ենթարկուելով քաղաքական դժբաղդ փոփոխութեանց և գաղթականութեանց, դարուց դար փոփոխեց նաև իւր սահմանները: Արդի ժամանակում Հայաստան կարելի է համարել Արաքսի գրեթէ ամբողջ հովիտը, Աուրի աւազանի մի նշանաւոր մասը, գետի աջ և ձախ ափերով, Եփրատի ամբողջ վերին աւազանը,

մինչև Տորա երկու ճիւղերի խառնուրդը, Վանայ լճի ափերը և Ուրմիա լճի աւազանում, Պարսկաստանի մի քանի կտորները: Հայաստանի ծանրութեան կեդրոնը հետզհետէ տեղափոխուել է դէպի Հիւսիս, երբեմն այդ կեդրոնը գտնւում էր Վանայ լճի մօտերքում և վերին Մուրատի կամ Արեւելեան Եփրատի հովտում, ուր մինչև այժմ էլ մի գիւղ կրում է Հայ ազգի անունը: Բայց մոսուլման թուրքերին ենթարկուած երկիրը չէր կարող Հայերի սուրբ երկիր համարուել, ուստի և աշխարհի ամեն մասերից, ուր ցրուած են Հայերը, Տոցա Հայեացքը դառնում է դէպի Արարատ սարը և Արաքսի դաշտերը, ինչպէս դէպի իրենց բուն Հայրենիքը: Մեր օրերումն էլ հէնց այդ տեղումն է նրանց ցեղի ժողովման կեդրոնաւելին, և ոչ մի տեղ այդպէս անխառն օտար ազգերից և խտութեամբ չեն ապրում Հայերը, ինչպէս այդ երկրում, ուր և լեզուն, ինչպէս ասում են, ամենամաքուրն է և եկեղեցում դործածուած Հայերէնին մերձաւորագոյնը: Վերջինը 14-րդ դարի վերջից անհետացել է բոլորովին դործածութիւնից:

1828—1830 թուականին, երբ ռուսները

տիրեցին երկրին, Պարսկաստանից և Թուրքիա-
յից մօտ 130000 Հայ գաղթեցին ուստի զօրքի
պաշտպանութեամբ և Հաստատուեցան Արաբ-
սի և Կուրի հովիտներում, բռնելով քուրդերի
և թաթարների տեղը, որոնք Հակադարձաբար
գաղթեցին մահմետականների ձեռքում մնա-
ցած դաւաճները: Վերջին 1877-78 պատե-
րազմի ժամանակ երկուստեք Հակադարձ գաղթ-
ման յար և նման երեւոյթը կրկնուեց: Արտա-
հանի դաւսը, Կուրի վերին հովտում, և
Կարսինը, Արաբսի աւազանում, մեծաւ մա-
սամբ զրկուեցան իրենց մահմետական բնակիչ-
ներէից և ի տրիտուր ստացան բազմաթիւ Հա-
յեր, որոնք գալիս էին Նիքարտի վերին աւա-
զանից և ձորոխի ափերից, մանաւանդ այն
մասերից, որ Սան Ստեփանոյի գաշնադիրը
տուել էր Ռուսներին և Բեռլինի վեհաժողովը
նորից յետ առել: Այս ազգերի ելեց հանդի-
պումը չէր առանց կոտորածի, սովի և տաւա-
փոխիկ հիւանդութեանց: Սարսափելի բազմու-
թեամբ մարդկային կեանք զոհ դնաց, և այժմ
էլ դեռ չնայելով իրադարձութեան Հաստատուե-
լուն, ցեղական և կրօնական ատելութիւնը
սկստնաւ է դառնում արինահեղ տեսարան-

ների: Այսու ամենայնիւ, ընդհանրապէս ա-
ռած, ժողովուրդները աւելի լաւ տեղաւոր-
ուեցին, Համեմատ իրենց բնական ձգտման:

Մինչև այժմ չկայ քիչ թէ շատ ճիշտ վիճա-
կագրութիւն Փոքր Ասիայում և ընդհանրա-
պէս մահմետական հողի վերայ ապրող Հայերի
թուի վերաբերութեամբ, բայց հաւանական է
որ այս կողմում ապրողները ուստի հողի վրայ
ապրողներից սակաւաթիւ լինին:

Ամբողջ ազգը, սովորաբար 3 և մի քանի
Հեղինակներից 2 մինչև 4 միլիոն համարուած,
հաւանական է՝ որ 2 միլիոնից աւելի չէ:

Մի բացառիկ տարօրինակութեամբ, որ հա-
յերի ցրուածութիւնն է ցոյց տալիս, Հայերով
ամենաբազմամարդ քաղաքը ոչ միայն Հայաս-

1) Հայերի հաւանական թիւը.

Սովկաս և Եւրոպական Ռուսաստան	840 000
Թուրքական Հայաստան, ըստ Ռա- ւենտայնի	760 000
Պարսկաստան, ըստ Դիւլորիէի	150 000
Եւրոպական Թուրքիայ	250 000
Ռ. թիչ երկիրներ	60 000

Գումար 2 060 000

2) Issaverdens, Armenia and the Armenians.

տանից այլ և Ասիայից դուրսն է գտնուում, որ է Կոստանդնուպոլիսը, ուր Հայոց « ազգը » 200000 պակաս չպէտք է լինի: Քիֆլիս, երկրորդ հայկական քաղաքը իւր բնակիչներէ բաղմութեամբ, Արաստանի մասն է և ոչ—հայկական հողի վրայ է շինուած: Նոյնպէս են և Անդրկովկասի բազմաթիւ քաղաքները, որոնց բնակիչներէ մեծագոյն մասը Հայեր են: Առանց ազգային միութեան և առանց ազգային անկախութեան, դարերից հետէ հայերը տարածուած են բոլոր արեւելեան աշխարհում, սկսած Հերոդոտոսի ժամանակից, որ նրանց տեսել էր Բաբելոնում:

Նրբ որ նրանց երկիրը աւար դարձաւ աշխարհակալներին, լաւ համարեցին հայերը « օտար լինել օտար երկրում, քան ստրուկ սեպհական հայրենիքում: » Նւ գաղթեցին բազմութեամբ: 11-րդ դարից սկսած մտան նրանք Ռուսաստան, Լեհաստան, Բուքովին, Գալիցիայ: Ներկայումս նրանց կհանդիպիս բոլոր շահաստան քաղաքներում՝ Լոնդոնից մինչև Սինգապուր և Շանհայ, և ամենուրեք նրանցից շատերը նշանաւոր վաճառականներ են: Շատ անգամ հայերին համեմատել են հրէաների հետ, որ նրանց

նման ցրուած են աշխարհի երեսին, և այս համեմատութիւնը շատ կէտերում ուղիղ է: Հայկեանները Խորայելեաններից յետ չեն մնում ոչ կրօնական տոկունութեամբ, ոչ խմբական համերաշխ ոգւով, ոչ շահագէտ բնազդմամբ և ոչ վաճառական ճարպիկութեամբ: Բայց հրէաների չափ բազդախնդիր չեն: Մինչդեռ աշխարհի ծայրումն էլ կը հանդիպես մենմենակ հրէային, որ առանց թուլանալու կեանքի պատելազմն է մկում, Հայն, ընդհակառակը, գաղթում է խմբովին և ամբապինդ հասարակութեամբ: Բաց յայսմանէ հայերի մեծամասնութիւնը մնացել են իրանց ծննդավայրում և Հրէաների նման չեն զգուում հողագործութիւնից: Անդրկովկասի շատ գաւառներում գիւղացիք ամբողջովին հայեր են: Միւս կողմից, ինչպէս Ղարաբաղի մի քանի գիւղերում, բնակիչները գաղթում են ժամանակաւորապէս միայն, բանելով իբրեւ քարտաշ կամ ատաղձագործ: Մինչդեռ աշխարհի և ոչ մի անկիւնում կգտնեք հրէայ, որ իւր ապրուստը այս ձևով ճարէր:

1) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Petermann, 1880—Notes manuscrites.

Սակայն հաւանական է որ սեմական տարրը մեծ բաժին ունի հայ ժողովրդի կազմակերպութեան մէջ, որովհետեւ հրէական բազմաթիւ դադթականութիւններ, մինչ իսկ, խմբովին տեղափոխութիւններ կատարուել են Պաղեստինից դէպի Հայաստան¹։ Ընդհանրապէս առած «Հայկայ սերունդը» Արիաններ են, շատ մերձաւոր Պարսիկներին, բայց յընթացս չորս հազար տարուայ՝ պատերազմ, աշխարհակալութիւն, աքսոր անդադար յեղափոխել և Արիաններին իսառնել են դրացի աղգերի հետ։ Հրէաները ստիպուեցան խրմբովին տեղափոխուիլ Հայկական լեռները, գլխաւորապէս իբրեւ Սսորի աշխարհակալների գերիներ։ Սրինակ՝ Բագրատունի ցեղը, Հայաստանում և Վրաստանում թագաւորող ամենահամբաւաւոր հարժտութիւնը, իւր ծագումն յառաջ է բերում հրէաներից և ծննդաբանութիւնն հասցնում է մինչև Դաւիթ, մարգարէ—թագաւորը։ Հայաստանի զանազան եկեղեցից յայտնի է նաև Մամիկոնեան ցեղը, իբրեւ ազգի վրայ ահադին ազդեցութիւն ունեցող, որ ձենաց,

2) Carl Ritter, Asien. vol. X.

այն է՝ Չինաստանի մի իշխան բերեց Սոմսէթ և Հայաստան, Փրկչի թուականութեան 3 դարում։ Ժամանակագիրների պատմութիւնները պարզ կերպով ապացուցանում են որ այս օտարականների մեծագոյն մասը, նորմանդների և Վառէգների նման, պատերազմողներ էին և վարձու էին կոռելու՝ անխորթ թշնամու կամ բարեկամի համար և նոյնպէս իրանցի (Արիա) էին և հաւանականաբար պատկանող այն ճիւղին, որից են Ոքսուզ գետի աւազանի Տաճիկները²։ Բոլոր քերականները հայոց լեզուն գասում են արիական ընտանիքում։ Այդ լեզուի մեծագոյն նմանութիւնը գերիի հետ է, քերականական կազմութեամբ ամբողջովին իրանական է, իսկ բառերով շատ նման է յոյն և սլաւոն լեզուներին։ Թէև շատ կոշտ և բաղաձայներով լեցուն, հայ լեզուն բառերի և քերականական ձևերի հարստութեամբ հաւասար է յունականին, ունենալով կազմութեան նոյն ճիւղնու-

1) Saint—Martin, Mémoire sur l' Arménie.

2) Schweiger — Lerchenfeld, Armenien; —Fr. von Hellwald: Central—Asien.

թիւնը և բարդ բառեր ստեղծելու անսահման կարողութիւն, ճշմարիտ է թէ և որ նոր հայերէնը, բաժանուած բազմաթիւ բարբառներէ, շատ բառեր, բացատրութիւններ առել է թուրք և վրացի լեզուներէց, մանաւանդ Արաբսի ստորին հովտում, ուր հայերը շրջապատուած են թաթարներով, և իստում են մի այլանդակ գաւառաբարբառ, որի մէջ երբեմն թուրքերէնը աւելի շատ է քան հայերէնը, իսկ Շիրուանում, կովկասեան շղթայից հարաւ, շատ հայ գիւղեր մոռացել են հայերէնը: Այս տեսակ փոփոխութիւնները անխուսափելի էին ցեղի ցրուածութեան պատճառով: Բազմաթիւ հայեր շատուցն հեռացած լինելով մայր հայրենիքից, ինչպէս Բուքովին և Տրանսիլուանիայի հայերը, մոռացել են իրենց նախնեաց լեզուն: Էջմիածնի նուիրական վանքում, ուր իստում է դասական հայերէնի ամենամերձ բարբառը, հայլեզուն է, մինչև այժմ էլ, զուտ իրանական բարբառ, միւս կողմից՝ հայ գրականութիւնը երկու հազար տարուց աւելի է որ օրից օր հարստանում է անընդհատ և ցոյց է տալիս լեզուի պատմութիւնը և նորա ծագումը: Վանի երկրում ժայռերը ծածկուած են հայ-

կտիւն արձանագրութեամբ բեկոռն գրերով: Հայկական ուրիշ յիշատակաբաններ գրուած են յոյն և պարսիկ գրերով և սկսած փրկչական 4-րդ դարից, որ գրականութեան ամենածաղկեալ միջոցն է և երբ 300 դարոց բացուած էր պատանինների համար, հայերէնը սեփական այբուբեն ունեցաւ, որ մինչև օրս էլ դորձածութեան մէջ է: 14-րդ դարում Լանկութամուրի արշաւանքը յանկարծակի վերջ գրեց թամուրի արշաւանքը յանկարծակի վերջ գրեց հայաստանի դասական գրականութեան: Ներկայումս հայերը, մեծապէս նախանձախնդիր իրենց ընտանեաց, ջանք են գործ դնում իրենց որդիներին ուսման առաւելութիւնները մատակարարելու և չկայ հասարակութիւն որ դպրոց գրական շարժումը շատ զօրեղացել է և հայրական հաւանութեան լինելով միայն, ամբողջ ուսու կայսերութեան մէջ թերեւս առաջին ազգն են գիրք տպելում: Առաջ հայ գրականութիւնը բաղկացած էր աստուածաբանական, պատմական, բնագիտական և քերականական գրքերից, իսկ այժմ նա սկսել է ձեռք զարնել բոլոր ճիւղերին և հարստանում է օտար նշանաւոր գրքերի թարգմանութեամբ: Պատմում

են ճանապարհորդները որ Անատոլիայի խոր-
քերում անգամ հանդիպում ես ֆրանսագետ
հայերի որ ծանօթ են ֆրանսական գրականու-
թեան: 1854 թուին դեռ, եւրոպայում և
Ասիայում, գոյութիւն ունէր առ նուազն 22
հայ տպարան: Հայ լրագիրներ են հրատարակ-
ւում Թիֆլիզում, Կոստանդնուպոլսում և ու-
րիշ քաղաքներում: Այլ և այլ միաբանու-
թիւններ՝ Մոսկուայում, Վիեննայում, Պարի-
զում, Վենետիկում զբաղուած են հին լեզուի
երկերի հրատարակութեամբ: Հայերի օտար
երկրներում ունեցած հաստատութիւններից
նշանաւորագոյնն է Մխիթար, որ է «սփոփիչ»
աբեղայի, 1717-ին, Ս. Ղազարի կողմից հի-
նարկած վանքը, Վենետիկ և Լիդոյի միջև, դոն
դոնների անցած՝ ծովախորշի մուտքի ջրանցքի
մօտ: Այս վարդագոյն կղմինդրով շինուած և
պարտէզներով շրջապատուած վանքում հրա-
տարակւում են թանկագին յիշատակարաններ
և գտնւում է արեւելեան հագուազիւտ ձեռա-
գիրների մի մատենադարան:

1) Հայ լրագիրներ 1880-ին. Կոստանդ. 9.
Թիֆլիս 5. Էջմիածին 1. Մոսկ. 1. Վենետիկ 1.

Վենետիկի Մխիթարեանները, ինչպէս և Ան-
դրկովկասից և Թուրքիայից դուրսն ապրող
հայերի մեծ մասը, — խաչեալ հայեր (պապական)
են, կաթոլիկ եկեղեցու դաւանութեան, միան-
դամայն սլահած իրենց աւանդական ծէսերից
մի քանիսը: Բայց հայ ազգի ամենամեծ մասը,
Եփրատի և Արաքսի հովիտներում, հաւատա-
րիմ է մնացել նախնական քրիստոնէական
կրօնին. իսկ այն քաղաքներում ուր երկու դա-
ւանութեան պատկանողները կողք կողքի են
ապրում, թշնամաբար են վարւում և կարելի
եղածին չափ խոյս են տալիս մինչև անգամ
վաճառականական յարաբերութեանց մէջ մըտ-
նելուց: Բուն հայկական և կաթոլիկ եկեղեցի-
ների մէջ եղած տարբերութիւնը՝ Յիսուս — Քրիս-
տոսի բնութեան, դժոխքի և քաւարանի, ժո-
ղովների հեղինակութեան, եկեղեցական դա-
սակարգութեան և զանազան ծիսակատարու-
թեանց վրայօք է, բայց թէ այս և թէ այն դա-
ւանութեանց մէջ էլ կան շատ, հին կրօններից
մնացած, սովորութիւնք: Հայաստանի ժողո-
վուրդը առաջինն է բոլոր ազգերից, որ խմբովին
քրիստոնէութիւնն ընդունեց Դ. դարի սկզբում
Կրիզոստոմի «Լուսաւորչի» ձեռամբ, բայց աս-

տուածները փոխելով, նա չկորցրեց իւր աւան-
դութիւնները և հետ զհետէ միայն փոխեց իւր
դաւանութիւնը. դարձը կատարուեց աստի-
ճանաբար: Դեռ այժմն էլ, ինչպէս և Զրա-
դաշտի ժամանակ, տօնում են աստուածային
կրակը, Ամանորի տօնին նորապսակների մի
զոյդ պղնձէ ամանի մէջ այրում են բարերար
երկրի տուած լաւագոյն պտուղները՝ ամեն
տեսակ ծաղիկներ, քիստով հասկեր, դափնու-
ծիւղեր, խաղողի տերեւալից որթեր: Կեանքի
բոլոր նշանաւոր գործառնութեանց ժամա-
նակ նայում են արեգակին, կարծես նո-
րանից զօրութիւն խնդրելով: Նշանածները
դէմքերը դարձնում են դէպի նա, նրան վկայ
բռնելով իրենց սիրուն, հիւանդները նրանից
առողջութիւն են խնդրում, մեռնողները
իրենց վերջին շունչը նրան են աւանդում և
մեռեալներին թաղում են դեռ նրա ճառա-
գայթները չանհետացած: Մեծ տօներին հա-

1) Cirbied, Mémoire de la Société des antiquaires de France, tome II, 1820, — Bodenstedt, Die Völker des Kaukasus; — Moritz Wagner, Reise nach dem Ararat.

յերը ցուլ և խոյ¹ են բերում եկեղեցի կամ
նովորական ծառերին, պսակում են նրանց ծա-
ղիկներով և վառած մոմերով զարդարում, յե-
տոյ և մորթում են այդ կենդանիներին, երգե-
լով և աղօթելով: Այս ակներև՝ Միհր աստու-
ծոյ զոհն է, որ հին կրօնքը ժառանգութիւն է
թողել նորին:

Հայոց հոգեւոր գլուխը «Կաթողիկոսն» է,
որի իշխանութիւնը կապուած է մի թանկա-
գին մասունքի հետ, այն է նահատակ Գրիգորի
աջը: Կաթողիկոսն ընտրումէ Էջմիածնի
բարձր պաշտօնեաներից, եթէ որ իւր նախորդը
կանխապէս յէկին չէ նշանակել: Կաթողիկոսին
հնազանդում են բոլոր (Գրիգորեան) լուսաւոր-
չական դաւանութեան հայերը: Կաթողիկոսն
է կարգում առաջնորդ եպիսկոպոս, որ գրեթէ
միշտ կուսակրօններից է լինում, իշխումէ Պոլ-
սի և Երուսաղէմի պատրիարքներին: Հէնց այս
է պատճառը որ ուրա կառավարութիւնը շատ
մեծ նշանակութիւն է տալիս Արարատ սրբա-
զան սարի և Էջմիածնի նովորական վանքի տի-

1) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Petermann, 1880; — Notes manuscrites.

րապետութեանը: Աշխարհիս այս կտորին տիրելով, որ այնչափ հռչակաւոր է բոլոր արեւելքում, ուստի վարչութիւնը ապահով է 2 միլիոն ժողովրդեան հոգեւոր: Տիրոջ հաւատարմութեանը: . . .

Յայտնի է արդէն թէ որքան մեծ բաժին են ունեցել հայերը Կոստանդնուպոլսում, իրենց Օսմանլի տէրերի անուան տակ, կառավարութեան գործերում: Պետերբուրգում նոյնպէս սկսել են իրենց դերը խաղալ, ինչպէս երբեմին խորամանկ Իտալացիները Ֆրանսայում: Անդրկովկասումն էլ, կամաց կամաց տիրանում են հողին. իբրեւ կալուածատէր, մշտապէս՝ դրացի թուրքերինը խլում են:

Ֆիզիքական տեսակէտից նկատուած, Անդրկովկասի հայերը շատ սակաւ են տարբերւում վրացիներից: Հայի գծադրութիւնն աւելի խոշոր է, դէմքը աւելի կլոր, վիզը կարճ և աւելի հաստ, շատերը պարարտանում են (հաստափոր), թերեւս հետադարձ կեանքի պատճառով: Խիտ և սև մազերը ծածկում են նրանց գլուխը, կանանցը գրեթէ միշտ զարդարուած է լինում ծաղիկներով: Հայերը մեծ մասամբ ունին սև, խոշոր և տարփալի աչ-

քեր, երեւում են միշտ քաղցրաբարոյ, գրեթէ մելամաղձոտ: Ի բնէ թէև շատ հանդարտ, բայց քաջութեամբ յետ են մղում իրենց վրայ յարձակողներին, ինչպէս նրանք այդ անպայուցեցին 18րդ դարի սկզբում Եօթնամեայ պատերազմի ժամանակ, անկախութեան համար, որ միեցին նրանք ընդդէմ պարսիկներին՝ Ղարաբաղի լեռներում, և այնուհետև բազմաթիւ տեղական անստամբութեանց ժամանակ ընդդէմ թուրքերի: Սովորական կեանքում ոչ մի հայ զինուած չէ, մինչդեռ վրացու գլխատրոյ մանաւանդ Ռիոնի աւագանւում, ոտից գլուխ տորճանակներ և դաշոյնների մի ամբողջ զինարան է: Այստեղ հէնց ակներև յայտնւում է երկու ազգերի հակասական բնաւորութիւնը: Եւ զարմանալին այն է, որ անգէնը, լծին հնազանդը, խաղաղասէրը, այն է հայը, աւելի լաւ է կարողացել պահպանել իւր ազատութիւնը: Նա չունի ազնուականներ, ազատաբար ընտրում է իւր գլխաւորներին և ամեն ճորտութիւնից (հողային ստրկութիւն), որ ընդհակառակն եղել է և այսօր էլ ուրիշ անուան տակ է վրացիների մեծագոյն մասի մասն և

բաժինը: Արաքսի Հայերը, ընդհանրապէս շատ տոգէտ թէև, բայց ունին բնական մեծ ընդունակութիւն և երբ ուսանելու յարմար դէպքի են հանդիպում, սովորում են զարմանալի արագութեամբ: Նրանք Ալաններին անգամ գերազանցում են իրենց օտար լեզուներ սովորելու հրաշալի դիւրութեամբ:

«Հայը իսկեքը գլխումն ունի» իսկ վրացին աչքերում: Պրականութեան նայելով, Հայերը ուրիշ ազգերի մէջ հազուագիւտ պակասութիւնն ունին, այն է չափազանց ծանրաբարոյ են և ընդունում են ամեն բան չափազանց լրջօրէն: Ոտանաւորի ներդաշնակութիւնը նրանց վրայ քիչ է ազդում¹⁾, թէև ունեցել են լաւ բանաստեղծներ և այժմս էլ, մեր օրերում, արժանաւոր դրոյներ երգել են բնութիւնը և հայրենիքը: Սիրում են մասնաւորապէս ճառել աստուածաբանութեան, բնագանցութեան և քերականութեան վրայ, և գիտնական երկասիրութիւններով նշանաւոր են եղել զրական պատմութեան մէջ: Յոյն հայրերի մի քանի

գրուածքներ, որ կարծւում էին անգաւառալի կորած, ինչպէս Եւսեբիոսի, Փիլոնի, Ոսկեբերանի գրուածքներից կտորներ, գտնուեցան Հայկական Հին թարգմանութեանց մէջ, Վեներտի և Վիէննայի Մխիթարեանց ձեռքով:

Գրեթէ բոլոր երկրներում, ուր ապրում են Հայերը, իրենց մեծ հոգածութեամբ հետու են պահում ուրիշ ցեղի և լեզուի մարդկանցից: Այս էլ կայ, որ վաճառականութեան շնորհիւ առանձին դասակարգ են կազմում: Վրացի և թուրք գիւղերում ու քաղաքներում նրանք նոյնչափ հարկաւոր են, որչափ և ատուած ու արհամարհուած, ինչպէս հրէաները արեւելեան Եւրոպայում: Այսու ամենայնիւ, առանց մեծ չափազանցութեան կարելի է հայ գիւղացուն վերագրել Տուրնբֆորի ասածը. «Հայերը աշխարհի ամենալաւ և տմենազնիւ ժողովուրդն են», կամ Բայրոնի ասածը թէ՛ «Հայերի առաքինութիւնը իրենցն է, իսկ մոլութիւնը ուրիշներից առած»: Այլազգիների ընկերակցութիւնից դուրս ելող հային շատ պէտք է թէ ինչ կարծիքի են իւր մասին: Հին սովոր-

1) Bodenstein, Die Völker des Kaukasus.

1) Dulaurier, Revue des Deux Mondes, 15 avril 1854.

րութեանց հաւատարիմ հայը, լինի երկրագործ
թէ վաճառական, բոլորովին առանձնացած է
իւր ընտանիքի մէջ: Նահապետական սովորու-
թիւնները դեռ գործ են դրուում: Պապը հը-
րամայումէ, որդիք, փեսաներ, թոռները լը-
սում են, կին արմատը դատապարտուած է
լռելու, գոնէ մինչև իւր առաջին ծննդաբե-
րութիւնը, պարանոցը և դէմքի ստորին մասը
կապումէ հաստ ծածկոցով, որով փակուումէ
բերանը. ինչպէս համը ստիպուած է նշաննե-
րով խօսել: Երբ որ մայր դարձաւ իրաւունք է
ստանում տան մէջ եղած կանանց հետ ցած
ձայնով խօսելու, իսկ ազատութեամբ խօսելու
համար պիտի սպասէ հասուն հասակին կամ
ծերանալուն: Տան բոլոր հոգսերը նրա վերայ
են ընկած մինչև տալերից մինի հարս գնալը¹:
Հագիւ է պատահում որ օտարականը հրա-
ւիրուի հայի տուն: Կարելի է հազար գիւղ
անցնել առանց կասկածելու անգամ թէ այդ
տեղ մարդիկ են բնակուում: Տներն ու պար-
տէզները շրջապատուած են բարձր պատով և
աչքից պահուած: Շատ տխուր և տգեղ են,

մանաւանդ կանաչից գուրկ դաշտերում,
այդ կաւից շինած բարձր պատերի երկար
պողոտաները, որոնց գիւղ անուհն են
տալիս:

Արաքսի ստորին ափերում բնակուող թա-
թարները, ոչ լեզուով, ոչ կրօնքով և ոչ էլ սո-
վորութեամբ տարբարումեն Կուրի հովտում
բնակուող Թուրք ցեղերից: Բոշաներ էլ կան
Հայկական երկրում, իսկ ինչ վերաբերումէ
քուրդ հովիւներին, որոնք թափառումեն Արա-
րատի պառելներում, Արագածի կողերի և
Սևանի ափերի վրայ, իրանք գրեթէ բոլորն
էլ ժամանակաւոր գաղթականներ են, եկած
Քուրդիստանից, Պարսկաստանից և Թուր-
քիայից: Այս հովիւների մէջ կան և հա-
րաւոր Նզիլներ, որոնք ինչպէս սատանայի
երկրպագուներ, սարսափով են նկատուած
ղրացիներից: Հայկական Անդրկովկասում, մի-
այն Զանգազուրի գաւառի մէջ, Գեօք-չայից
հարաւ-արեւելք, գտնուում են հաստատա-
բնակ քրդեր: Բայց այս գաւառի 12—13 հա-
զար քուրդն էլ հագնուում են թաթարի նման,

(1) James Greag, Armenians, Koord and Turks.

Հետզհետէ խօսում են նրանց լեզուն և նրանց
Հետ ձուլուելու վրայ են¹:

Նկատողութիւն թարգմանչի կողմից:

Ա. Օտար ճանապարհորդները, սկսեալ Քսենոփոնից մինչև մեր օրերը, բազմաթիւ տեղեկութեանց Հետ տուել են մեզ նաև շատ թիւր և սխալ փաստեր. ուստի և ամեն բան, ինչ որ գրուած է օտարից, պէտք է ընդունել Հալած իւղի տեղ: Օրինակ՝ Ելիզէն Հայոց թիւը 2 միլիոնից աւելի է կարծում և Համարում է թէ՛ թուրքիայում աւելի սակաւաթիւ են Հայերը քան թէ Ռուսաստանում, որ ամբողջապէս Հակասում է մեր ունեցած տեղեկութիւններին:

Բ. Հայոց լեզուն Համարում է կոշտ և քաշաշառիչ լեզուն²: Եւ յիշաւի, եթէ լատինական այբուբենով գրենք մեր բառերը, կստանանք բազմաձայնների կուտակութիւն, մեր մի

1) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Petermann, 1880;—Notes Manuscripts.

2) Ըստ Դիւլորիէի:

Արաբսի վերին Հովտի, որին մասամբ տիրել են Ռուսները, գլխաւոր քաղաքն է շնորհալի

Հայնն ստանալու Համար (օր. ճ. ձ. չ. և ըն.) Հարկաւ որ է լինում նրանց 2—3 բաղաձայնը: Մեր նուրբ և փափուկ լեզու դառնում է կոշտ և քաշաշառիչ (Սեր, սէր, մեր, հայր, մայր և ըն. բառերում): Եւ որ գլխաւորն է՝ մեր և Հայնաւորը մոռացում է միշտ: Առնենք օրինակ Մկրտիչ բառը, և գրենք լատին տառերով—Mkrtitch առանց նշանակելու ը տառը, ինչպէս զժբաղտաբար անում են շատերը, և կունենանք մի բառում էւթը բաղաձայն և մի Հայնաւոր միայն: Մինչդեռ Իւլաւէ, Մկրտիչ բառում կայ 3 Հայնաւոր, մի փափուկ ը է և միայն չորս բաղաձայն: Հայ մանկավարժներին լաւ ծանօթ է, որ մեր մանուկները օտար լեզու սովորելիս շատ զժուարանում են մինչև անգամ երկու բաղաձայն միասին կապել առանց ըթի: Ռուսաց СТОЛЪ, СКАЗАЛЪ բառերը արտասանում են ըստով, ըսկազալ—փոխանակ Հնչելու ստով, սկազալ:

Գ. Գալով Հոդային ստրկութեան կամ ճորտութեան, որ մեղանում բնուէ եղել և որի պատճառով թէ Ռէկլին և թէ ուրիշ

կաղըղուանը (կաղըղման), թաղուած մըգաբեր
ծառերի՝ խնձորենիների, տանձենիների սալո-

ւերոպացիներ մեզ զովեստներ են շոպլում։
պէտք է ստել, որ յիրաւի, մինչդեռ բոլոր
Նւրոպայում և ամբողջ քրիստոնեայ աշխար-
հում, գրեթէ մինչև մեր օրերը, գոյութիւն
ունէր այդ հակամարդկային և հակաքրիստո-
նէական գրութիւնը, Հայաստան այդ երբէք
մուտ չգործեց։ Նւ արդար լինելու համար,
պէտք է աւելացնել, որ ոչ ի շնորհս մեր քա-
ջութեան, այլ շնորհիւ մահմետական տիրա-
պետութեան։ Մահմետական երկրներում եր-
բէք չէ եղել հոգային ստրկութիւն այն մտքով,
ինչպէս այդ կար Վրաստանում, Ռուսաստա-
նում ևն։

Դ. Զանց ենք առնում ուրիշ մանր մունր
ս'լ ալներն ու հնաշաժ տեղեկութիւնները ուղ-
ղել ինչպէս օր. կաթուղիկոսական ընտրու-
թեան, կանանց լուսկացութեան վերաբերեալ
ևն, որ իւրաքանչիւր ընթելցող կարող է
ինքնին նկատ'լ։ Հայ ժողովրդեան վերաբերեալ
այս հատուածը արդէն մի անգամ տպուել է
1877-ին Ալաբատում, եր. 405—413։

ընկնների, կեռասնների, ծիրանների, գեղձի-
ների, թթենիների, ընկուզենիների և փաթա-
թռող որթի տակ։ Վերին ուսական Հա-
յաստանի մայրաքաղաքը և միանգամայն՝ նոր
առնուած երկիրների ամենաքաղամարդը՝ հրո-
չակաւոր Կարսը, գտնուում է նմանապէս Արաք-
սի աւազանում, մի երկրորդական օժանդակ
գետի հովտում։ Այս քաղաքին տիրելը Հատ
թանկ է նպտել։ Արդէն 1828-ին առաջին ան-
գամ ուս Պասկևիչը տիրեց նրան։ 1855-ին
ներս մտաւ այդ քաղաքը Մուրաւիովը, երկա-
րատե պաշարումից և անյաջող յարձակում-
ներից յետոյ՝ սովածութեամբ յաղթելով պա-
շարուածներին։ 1877-ին վերջապէս Ռուսները
նորից ներս մտան այդտեղ, նրան վերջնակա-
նապէս սլաւական կայսերութեան հետ միաց-
նելու համար։ Կարսը Ռուսների Թուրքերի հետ
ունեցած պատերազմներից առաջ էլ շատ յար-
ձակումներ է տեսել։ Իններորդ և տասներորդ
դարերում մի հայկական թագաւորութեան մայ-
րաքաղաք էր և աւերուեց Լանկթամուրից, Ամու-
րատ Գ-ից, Պարսիկներից։ Իւր ամբողջիւնների
կարեւորութիւնը հէնց սկզբից ամեն աշխարհա-
կալի ուշադրութիւն իւր վրայ էր գրաւում։ Նւ

իրօք, նա կեդրոնական դիրք ունի բռնած Կուրի,
ձորոխի, Արաքսի և Եփրատի վերին առաջանների
միջև և իշխում է այս բոլոր գետերի միջում
եղած լեռների անցքերին։ Տեղագրութիւնն էլ
շատ յարմար է պաշտպանութեան, զիմադրու-
թեան։ Քաղաքի մօտ Կարսի գետը, սեղմը-
ւելով ժայռերից, կազմում է կրկին հեղեղատ,
որոնցից առաջինը կիսով չափ շրջափակում է
քաղաքը, մինչդեռ երկրորդը բերդաքաղաքի
շուրջն է տալիս։ Կարսը իւր սև բազալտեայ
քարածայռի բարձրութիւնից, շինուած հրա-
հոսանքի խոշոր վէմերով, կարող էր հին ժա-
մանակները դիմագրել յաջողութեամբ սակա-
ւաթիւ պաշարողներին, բայց թնդանօթների
գիւտից յետոյ հարկ եղաւ շրջակայքի բարձ-
րութիւններն էլ ամրացնել և 1877—78-ի
պատերազմի ժամանակ, շրջապատից անջա-
տուած տասն և մէկ ամրութիւնները մի պալ-
փակուած ճամբարի հետ միասին 18 քիլոմետր
երկայնութեամբ պաշտպանողական շրջագիծ
էին կազմում։ Այս ամրոցներն ու բազալտեան
և վանաքարի (օբսիդիան) քարածայռերն են
միայն սև, տխուր, հովանաղուրկ, լերկ գա-
հավէժներով շրջապատուած քաղաքի միակ

հետաքրքրական բանը։ Կարսը թէև շինուած է
1850 մետր բարձրութեան վրայ, բայց յա-
ճախուած վաճառատեղի է։
Մի կառագնաց ճանապարհ, որ իջնում է
Կարս գետի հովտով դէպի արևելք և գնում
հասնում է Արփաչայի հովիտը, միացնում է
Կարսը Ալեքսանդրապոլին, որ հին թուրքական
ամրութիւն է, ուսական բերդով, և որի վրայ
չեն դադարել աշխատելուց 1837 թուակա-
նից ի վեր։ Այդ թուին այնտեղ գտնուում էր
լոկ Գիւմրի գիւղը, բնակուած փախստական
Հայերով։ Ալեքսանդրապոլը շինուած է Արփա-
չայի ^{ձախ} ափից քիչ հեռու, մի դաշտում, որին
իշխում է Արազածի զանգուածը, 400 մետր
աւելի ցած իւր նախկին ախոյեանից, Կարսից, և
շրջապատուած է աւելի լաւ մշակուած ար-
տերով, որոնց Արփաչայը կամ «Գարեգետը»
առատութեամբ մատակարարում է ոռոգման
անհրաժեշտ ջուրը։ Ալեքսանդրապոլը Անիի
ժառանգն է, Անիի, որ Հայաստանի Բագրա-
տունիների թագաւորացիստն էր տասներորդ և
տասնևմէկերորդ դարում և որն աւերեցին
Արի—Արսլանի Սելջուքները և յետոյ՝ Բա-
թուխանի Մոնղոլները։ 1319-ին մի երկրա-

շարժ քաղաքի մնացածն էլ կործանեց. և բնակիչները ցրուեցան ամբողջ Կովկասում, Խրիմ և մինչև Ահաթտան: Աւերակները ծածկում են ամբողջովին մի եռանկիւնի սարաւանդ, որին իշխումէ Սրփաչայի աջ ափը, և որից արեւմտեան բարձրաւանդակը բաժանուած է մի ցամաքած ձորով, որի ափափաները ծակծակոտուած են քարանձաւներով և գերեզմաններով: Հիւսիս արեւելքում Հցօր և կրկնակի պարիսպը պաշտպանում էր քաղաքը միակ մատչելի կողմից, իսկ քարածայրի ամենաբարձր ծայրում կանգնած էր մի միջնաբերդ: Եկեղեցիների, մզկիթների, պալատների մնացորդներ, միանգամայն բիւզանդական և մաւրիտանական ոճով շինուած, ցրիւ են ընկած քարածայրի երեսին և գրեթէ իւրաքանչիւր փլատակ կրում է Հայկական արձանագրութիւն: Այնտեղ երևում են նաեւ տամկանկարների (Ֆրէսք) Հետքեր, իսկ քարանձաւներում ժայռի վրայ տաշուած կոպիտ քանդակներ: Հայկական տառագիրների՝ երեւի չափազանցացրած, պատմութիւններին նայած՝ Անին ունեցած պէտք է լինի 100,000-ից ոչ պակաս բնակիչ և Հագար եկեղեցի բարձրացնում էին իրենց գմբէթները

քաղաքի միւս շինութիւններից վերև: Անիից Հարաւ—արեւելք և արդէն երկու Հսկայական լիւնները՝ Արագածն ու Արարատը, միմեանցից անջատող ընդարձակ դաշտում աւերակների մի ուրիշ շեղ ջակոյտ՝ Թալիշը, թւում է որ եղած պէտքէ լինի Հայկական թագաւորութեան մայրաքաղաք, ուր այժմ մի նոր փոքրիկ գիւղ բուն է գրեւ նրա բարձր պարիսպների, աշտարակների, պալատների մէջ: Ստորին Ախուրեանը աւերակների երկիր է: Այս գետից դէպի արեւմուտք դեռ մինչև այսօր էլ երևում են Բագարանի այն է՝ « Սատուածների ժողովարանի »² մնացորդները: Փոքր ինչ դէպի Հարաւ, երկու ուրիշ մայրաքաղաք, շինուած յաջորդաբար նոյն երուանդ Բ. թագաւորից՝ երուանդաշատն ու երուանդակերտը, որ ասում են ունեցած պէտք է լինի 30000 տուն Հրէայ և 20000 տուն Հայ բնակիչ,³ կանգնած էին Հնումը Արաքսի և Ախուրեանի գետախառնուր-

4) Hamilton, Asia Minor;—Carl Ritter, Asien, X; Duhois de Montpéroux, etc.

2) Carl Ritter.

5) Saint—Martin, Mémoires sur l' Arménie.

դից հիւսիսում, առաջինը արեւելեան և երկ-
րորդը արեւմտեան օփին: Մի ուրիշ մայրաքա-
ղաք՝ Արմաւիրը, այս թափառող մայրաքաղաք-
ներով տէրութեան մէջ, նոյնպէս շինուած է
(վերանորոգուած) Երուանդ Բ—ից, վերոյիշեալ
երկու քաղաքից առաջ և թողիլ է աննշան աւե-
րակներ: Սի բլրի գագաթին, որ բարձրացած է
դաշտավայրում Սև—ջրի (Կարա—սու) ջրանց-
քի օփին, Արաքսից մօտիկ: Վերջապէս, գետից
հարաւ, հրահոսանքի մի դարաժամի վրայ, որ
անջատուած է շրջակայ բլուրներից խորին պա-
տառուածքներով, բարձրանում է «Սև բերդը»,
Կարա—Կալան կամ Կարա—Կալէն, որը Դիւ-
բուա դը Մոնպերէժոն կարծում է, սխալմամբ,
որ նախկին Տիգրանակերտը լինի: Շատ սակաւ
հին ամրոցներ աշխարհի երեսին կարող են հա-
մեմատուիլ վայրերի նկարչականութեամբ այս
փոփոխակի շերտերով կարմիր պորփիրից և
սև լաւայից (հրահոսանք) շինուած աշտարակնե-
րին, որ կանգնած են անդնդախոր վճերի գլխին,

1) Այս աւերակներում գտնուել է բնականաբար
արձանագրութիւն, որ վկայում է Արմաւիրի մեծ
հնութեանը. Ծ.Թ.

որոնց յատակում մոնչում են ջրերը: Հայկական
աւանդութիւնն ասում է, որ այս մօտերքում էր
Յովբրնատած աղբանոցի վրայ, խօսակցում իւր
երեք առականօս բարեկամների հետ: Հայերի
այժմեան հուովմը՝ Եջմիածինը՝
Երեւանից արեւմուտք՝ շինուած է մօտաւորապէս
դաշտավայրի կեդրոնում և մի մեծ քաղաք է:
Վանքի կողքին խմբուած են Վաղարշապատ
փոքրիկ քաղաքի տները, իսկ ինքը՝ Եջմիածինը
մի քանի արձակ մեկաստան է կաւի պարիսպներով,
որոնց մէջ տեղը բարձրանում է եկեղեցին, բլր-
գածէ դմբէթով և կողմնական զանգակատնե-
րով: Քառանկիւնի պարիսպը, որի գորշագոյն
պատերը չունին մինչև անգամ աշտարակներ,
ծածկում է շինութիւնների ստորին մասը: Եջ-
միածնում միմիայն գեղեցիկը՝ նրա մաքուր ջրե-
րն են, ծաղիկները և բարձր ու մրգաբեր ծա-
ռերի անտառակը, որ այն «կանաչ պարտեզի»
մնացորդն է, որ տեսան պղտեղ տասնեօթե-

1) Եջմիածնի ջրերը սաստիկ պղտորում են, անց-
նելով բաց առուներով և ցանքսերի միջով: Դեռ միւ-
շև այսօր չեն շինուած յարմարաւոր ագուղաներ
այդ մեծ չարիքի առաջն առնելու համար: Ծ.Թ.

ըորդ քարում Շարգէնը, Տաւերնիէն, Տուրնըֆո-
րը: Եջմիածնի մենաստանը, որի անունը նշա-
նակում է «Միածին Որդին իջաւ» այսուամե-
նայնիւ Հայկական աշխարհի մայրաքաղաքն է:
Այդ տեղումն էր, որ ըստ աւանդութեան,
«Միածին Որդին» երևեցաւ արևի ճառագայթի
մէջ Գրիգոր Առաւորչին և կայծակի մի Հար-
ուածով գետինը մտցրեց կոպալաշտութեան
ամսուածներին: Եւ իսկայեւ Եջմիածինը գրա-
նրւում է Հայաստանի Հին Հզօր քաղաքներից
մինի տեղում: Այդտեղ էր կանգնած Արտիմէդ
քաղաքը, այն է «Արտեմիսի» կամ Սնահիտի—
«Հայկական Վեհուսի» քաղաքը, ուր ամեն կոպ-
մից գիմում էին Հաւատացեալները աստուա-
ծուհուն երկրպագելու: Նոյնպէս այդտեղից
մօտիկ, Արմաւիր ամրոցի ստորոտում, գնում
էին սրբազան կաղնիներից 2 իմանալու անպա-
գան, և ուր քուրմերը Դողոնայի քուրմերի

1) Carl Ritter, Asien, tome X; — Saint—Martin, Mém-
oire sur l' Arménie; Dubois de Montpéreux, Voyage au-
tour du Caucase.

2) Ոչ թէ կաղնի, այլ սօսի: Երամանակի սօսի-
ների մասին տես Խորենացի, գիրք ա. գլ. 20 Ծ. Թ.

նման, ծառերի տերեւների սոսաւունդում լսում
էին հողմերի մրմունջը և գուշակում ապագան:
Տաճարի աստղածները փոխուեցան, բայց առ-
նուազն քսան և Հինգդար շարունակ զաշ-
տովայրի այս կէտը սուրբ մնաց: Վանքի մատե-
նադարանը, որ անելի հարուստ է Վենետիկի
Միթարեանների մատենադարանիցը, ունի
635 Հին ձեռագիր 1, իսկ տպարանը, որ քուն
Հայաստանում եղածներից ամենահինն է, հրա-
տարակում է մի ամսագիր և մի քանի ժողովր-
դական երկեր Հայերէն լեզուով: Եջմիածնի վան-
քի մի զանգակը կրում է իւր վրայ թիբեթական
արձանագրութիւն խորհրդաւոր քառերով 2,
որ բովանդակում են կեանքն և մահը, բոլոր
յաւիտենական ճշմարտութիւնները: Այսպիսով
ուրեմն Հայաստանը, անծանօթ ժամանակնե-
րում յարաբերութեան մէջ է եղել բուդդայա-
կան աշխարհի հետ 3:

1) Moritz Wagner.

2) Այժմ ձեռագիրների թիւն հասնում է
3000—ի. Ծ. Թ.

3) Om Mani Padmi Houn. Օմ Մանի Պադմի Հում:

5) Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase.

Երևանը՝ ռուսական Հայաստանի վարչա-
թեան գլխաւոր քաղաքը և Արաքսի աւազանի
երկրորդը, — որովհետեւ Ալեքսանդրապոլը անցէ
սրանից բնակիչների բազմութեամբ, — շինուած
է Արաքսի հոսած նախկին լճային ջրաւազանի
հիւսիս արեւելեան անկիւնում, Զանգի գետի
որ տրոհւում է ռուսական հազարաւոր արու-
ների, երկու պիւն: Երևանը բնակուած է
մեծ մասամբ Հայերով, մինչդեռ պարսկական
տիրապետութեան ժամանակ նրա բնակիչների
մեծագոյն մասը թաթարներ էին: Երևանը
գտնուելով այն վերին հովտի մուտքում, որ
Գեօկչայի բարձրաւանդակով տանում է դէպի
Թիֆլիս և դէպի Վուրի աւազանը, պէտք է ստանար
առեւտրական և ռազմագիտական մեծ կարեւ-
րութիւն: Նրա բերդը, որ կառնած է բազալ-
տեան սիւնաշարերից բաղկացած մի զանգուա-
ծի վրայ, յիշեցնում է բազմաթիւ պատե-
րազմական անցքեր:

Երևանը՝ գրեթէ ամբողջապէս շինուած պարս-
կական ոճով, ունի մի քանի նկարչական շի-
նուածքներ՝ մի գեղեցիկ մզկիթ արաբանկար-
ներով զարդարուած և հիանալի թեղիներով
հովանաւորուած: Նշանաւոր են այստեղի պար-

տեղներն, որ ծառաստանները, որոնց մէջ
վազում են մշտապէս ջրերը: Աբանչիի է հա-
րաւ արեւմուտքում բարձրացող երկճիղ
Արարատի տեսարանը: Բայց ռուսական հողե-
րի սահմանից դուրս սկսում է լեռկ և գորշ
դաշտը: Յոռի կլիման, իւր ցրտի և շոգի յան-
կարծական փոփոխութիւններով, փոշին և տեն-
դերը շատուց դադարկած կլինէին քաղաքը,
եթէ տաթարքիայի և պարսկաստանի սահ-
մանագծի վրայ առաջնակարգ կարեւորութիւն
ունեցող դիրք չունենար, և եթէ այգիներն ու
շրջակայքի աղաքարի հանքերը չմատակարարէին
նրան վաճառականութեան ահագին նիւթ:
Ամառը բոլոր ռուս պաշտօնեաները փախչում
ապաստանում են որ և է բարձր հովտում:
Գեօկչայի բարձրաւանդակի վրայ գտնուող
Մալոկանների գաղութ Սեմոնովկան և Թիֆ-
լիս Երևանեան ճանապարհի ամենաբարձր լեռ-
նանցքի մօտ գտնուող Դիլիջանը, որտեղից բա-
ժանում է Ալեքսանդրապոլի ճանապարհը,
առողջապահական կայաններից նշանաւոր-

1) 1876—ին Երևանի գաւառում աղի արդիւ-
նաբերութիւն — 12890 տակառաւափ:

ներն են 1, թէ Արաքսի և թէ Կուրի հովտի բնակիչների համար: Բարձրաւանդակի ամենամեծ գիւղաքաղաքը, որ Սեանի լճից 6 քիլոմետր հարաւ է գտնուում, Գաւառն է, որ պաշտօնապէս կոչւում է Նոր—Բայազէտ: Հայաստանի այս դաւառի պղնձահանքերը այլ ևս չեն մշակուում:

Նրեանից դէպի արեւելք մի հովիտ է բացւում հրաբխային ժայռերի լեռնազանգուածի մէջ և պարունակում է Հայաստանի բազմաթիւ մայրաքաղաքներից մէկի աւերակները: Բաշ—Գառնի կամ աւելի ճիշտ՝ Գառնին, որ Հայերի առեւով չորս հազար տարուց աւելի է որ շինուած է, ունի մի յունական ոճով տաճարի փլատակներ, որ թերևս նուիրուած էր Հայկական Աստղիկին և յայտնի է այժմ «Տրդատի թախտ» կոչմամբ, իւր հիմնարկովի՝ Տրդատի անուամբ 2: Բաշ—Գառնիում մինչև այսօր էլ մնացել են պալատների, ամրոցների աւերակներ,

1) Ոչ թէ Սեմենովկան այլ Դարաչիչակ—Ծաղկաձորը: Ծ.Թ.

2) Խորենացին ասում է՝ որ Տրդատը շինեց այդ տաճարը կամ պալատը իւր Խոսրովիցու խաբրոջ համար: Ծ.Թ.

բայց բազալտեան բնական սիւնաշարերը, ահագին պատանուածները, ուր թափուում է հեղեղաւոր, խանձուած քարաժայռերի զառիվայր և գոյնգոյն՝ կապոյտ, կանաչ, կարմիր պատնէշները, որ բոլորը միասին վկայ են նախկին արտավիժութեանց, դեռ աւելի ևս նշանաւոր են, քան թէ մարդու ձեռակերտների բեկորները:

Այս խորդուբորդ բնագաւառի ամենավայրի զիրքերից մէկում գտնուում է Գեղարդ կամ Այրիվանք, այն է՝ «Դժոխքի վանք» մենագտանը* որի կէս մասը փորուած է հրահոսանքի (լաւայ) և փերաքարի (tuf) մէջ:

Այս դաշտի միջում, ուր Գառնու հեղեղատի ջրերը՝ Արաքսը թափուելուց առաջ, բաժանուում են ուղղման ջրանցքների, կանգնած էր Արտաշատը (Արտաքսատէս), որ Անտիոքոսի զօրավար Արտաքսիասը (Արտաշէս) շինել տուեց Հաննիբալի ծրագրի համաձայն 1 և որը Հայաստանի մայրաքաղաք դարձաւ մինչև այն օրը, երբ

*) Այրի վանք նշանակում է՝ այրի—քարանձաւի վանք: Ծ.Թ.

1) Ernest Desjardins; Notes manuscrites.

Հոգվմէացի Կորբուլոնը աւերեց նրան, ներոնի թագաւորութեան օրով: Արտաշատին յաջորդեց ներոնիա քաղաքը, որ այսպէս կոչուեց իւր Հիմնադիր Տրդատից, ի պատիւ «Կեսարի», բայց այս էլ մայրաքաղաք դարձաւ միայն առաջին դարի վերջում, որպէս զի ի վերջոյ դաճադուրկ լինի յօգուտ Վաղարշապատի: Երբ որ Ներոնիան աւերուեց, 370 թուին, Շապուհի ի. բանակից, հաշուում էր նա իւր պատերի մէջ 200000 բնակչից աւելի Հայ և Հրէայ, որ բոլորն էլ սրակոտոր եղան կամ գերի տարուեցան¹:

Այժմեան Արտաշատ գիւղը նախկին Արտաշատի բերդն է. իսկ միւս տեղերում փռուած է վատառողջ դաշտավայրը, իւր ցրիւ ընկած թշուառ գիւղերով: Արաքսը, որ մի ժամանակ հոսում էր քաղաքի պարսպի տակովը, այժմ տեղափոխուել է և 10 քիլոմետր աւելի հարաւիցն է հոսում: Արարատ սարը կրող պատուանդանի առաջին բարձունքների մօտով: Նախիջևան կամ Նախճաւանը Արարատից դէպի հարաւ—արեւելք փռուած զաւառի կեդրոնատեղին է և Հայերի ասելով գեռ էջմիածնից

¹) Sait—Martin, Mémoires sur l'Arménie.

էլ աւելի հին է: Աւանդութիւնը պատմում է որ նա շինուած է Նոյից, երբ որ սա տնկեց առաջին որթը Արարատի լանջին: Քաղաքի անունը հայերէնում նշանակում է «առաջին իջեան», * իսկ տեղական քահանաները ցոյց են տալիս մի հողաբլուր, իբրեւ Նոյի շիրմը: Այս քաղաքը նոյնչափ հին է, որչափ պատմութիւնը, և յիշուած է գեռ Պտղոմէոսից Նաքսուանա անունով, և շատ յաճախ շինուել և վերաշինուել է: Այժմեան բոլոր տները շինուած են աւերակներից հանուած քարերով: Մի հին պալատի դարպաս, որի մօտ կանգնած են երկու կղմինտրեայ միներէ, կրում է պարսկական արձանագրութիւն, շրջապատուած ճոխ արաբանկարներով, իսկ այդտեղից ոչ հեռու կանգուն է մի ուրիշ տաճաներկու անկիւնանի յիշատակարան, որ կոչւում է «Խաների Աշտարակ», և որի շրջապատի վրայ ձգւում է մի արձանագրութիւն, որի բարձրաքանդակ գրերի բոլոր երկայնութիւնն է 450 մետր¹: Նախիջևանը թէև Հայաստանի

*) Հին անունն է Նախճաւան և ոչ Նախիջեան: Ծ. Թ.

¹) Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase.

սրբազան քաղաքներից մէկն է, բայց բնակուած է մեծ մասամբ թաթարներով, որոնք զբաղւում են պարտիզպանութեամբ և խաղողի մշակութեամբ: Այս քաղաքը շատ նուագեց պարսկական տիրապետութիւնից դուրս գալուց յետոյ: առաջ քառասուն հազար բնակիչ խրոնուած էին նրա պատերի մէջ: Մերձակայ աղբիւրների առատ ջրերը, Արաքսից հանած ջրանցքները և Ղարաբաղի սարերից իջնող վտակները ոռոգում են հարիւրաւոր այգիներ և մլրդատաններ: Մերձակայի ժայռոտ հանդիպագօտիներում, քաղաքից հիւսիս-արեւմուտք, ամենահին ժամանակներից սկսած շահագործւում են աղաքարի հանքերը, որոնք Կողբի հանքերի նման ունին փոփոխակի կաւի ծաւքեր, և պարունակում են նմանապէս քարի գործիքներ նախկին հանքագործներից մնացած: Նախիջևանի երկանաքարերը, որ կտրւում են քաղմերանգ աւազաքար ժայռից, շատ գնահատուած են ամբողջ Հայաստանում: Նախիջևանի մաքսատունը պարսկական ահա-

1) Նախիջևանի աղահանքերի միջին արդիւնարեւութիւնը 4500 տակառաչափ. (Գուստաւ Ռադդէ):

գին առւտրի անցատեղին է: Սահմանապահ կայանը, քաղաքի հարաւարեւելքում, Զուղան (Զուլֆա) է, որ շինուած է Արաքսի ափին մի հին, պարսկական կարուանսրահի հանդէպ, որի ետեւում բարձրանում են աւազաքարի կարմիր արիւնագոյն գահավէժներ, որոնց կատարին ցցուած մնացել են մի հին բերդի պատերը: Տասնեօթերորդ դարի սկզբին Զուղան քառասուն հազար բնակիչ ունեցող քաղաք էր, ամենահարուստը ամբողջ Հայաստանում իւր արհեստներով և վաճառականութեամբ: Բայց Շահ-Աբբաս «մեծի» մտադրութիւնն էր անապատ դարձնել, այն երկիրը, որ բաժանում է Պարսկաստանը Նախիջևանից և այն ժամանակը Թուրքերի ձեռքն եղած բոլոր հողերից: Զուղայի բնակիչները հրաման ստացան իւրօրովն գաղթել, նրանք որ չէին շտապում ձգուեցին գետը, իսկ քաղաքը կրակի մատնուեց հալածականների աչքի:

1) Տարեկան միջին արտածութիւնը Նախիջևանից Պարսկաստան, 1863—ից մինչև 1872—ը — 280, 000 բուբլու:

Ներածութիւնը Պարսկաստանից Նախիջևան — 1100000 բուբլու:

առջև: Այդ Հայերն էին որ Հաստատեցին Նոր-
Ջուղայի գաղութը, Սպահանի մօտ: Հին Ջու-
ղայից մնացել են միմիայն աննշան հետքեր և
հոյակապ կամուրջի մնացորդները, որ Հաստա-
տուած էր չորս անկիւնային աշտարակների վրայ
և որի սիւներին էր գրանուած «գայրապաճ Ա-
րաքսը»¹: Ջուղայի ամենահետաքրքրական
մշտակարաններն են նրա գերեզմանատան
շիրմները, որ ձգուած են Արաքսի ափով մէկ ու
կէս քիլոմետրից աւելի երկայնութեամբ: Գերեզ-
մանաքարերի քանդակներից մի քանիսը ամենա-
նուրբ բանուածք են: 1854 — ին, Ջուղայի բնա-
կիւններից մնացել էին ընդամենը տասն ընտանիք,
որ բնակուում էին մի աւերակ կարուանսրահում²:
Սարսափելի կարիճներ են թագնուած գերեզ-
մանատան սալերի տակ:

Օրդուպատը գտնուում է Արաքսի վրայ, Ջու-
ղայից ներքե, այն տեղին մօտ, ուր դէտը մրտ-
նում է Մէղրու կիրճը և իւր՝ Դարաբաղի լեռների
շուրջը կազմած աղեղի ամենահարաւային կէտին է
հասնում: Օրդուպատը Հայաստանի ամենադու-

1) Pontem Indignatus Araxes, Ենեական VIII.

2) Dubois de Montpéreux, Ouvrage cité.

րեկան քաղաքն է. եօթանասուն աղբիւր բեր-
խում են այդտեղ, և իրենց յստակ ջրերը խառ-
նում են ոռոգման առուների ջրերին, որով
փարթամանում է շրջակայքի պարտէզների բու-
սականութիւնը: Արաքսի աւազանի և ոչ մի մա-
սում ծառերը այնքան բարձր, այնքան փար-
թամ չեն, որչափ այստեղ: Քաղաքի մի հրա-
պարակի վրայ, մի կիսամեռ, գլխակոտոր սօսու-
բունը 13 մետրից աւելի շրջապատ ունի: Օր-
դուպատից դուրս, շրջակայքի մեզաստաններում
և բլուրների լանջերին ցրիւ են ընկած ամարա-
նոցներ: Մի քանի քիլոմետր դէպի հիւսիս-արե-
մուտք «Ոսկու հովտում» Ագուլիս գիւղը, կազ-
մուած խումբ խումբ տներից, բնակուած է բազ-
մաթիւ հայ վաճառականներով, որ զբաղուած
են գլխաւորապէս ապրեշուքի վաճառականու-
թեամբ և մեծ տոկոսով փող են փոխ տալիս
երեւանի և Թիֆլիսի առևտրականներին: Ագու-
լիսը, որ վերջին դարում նշանաւոր քաղաք էր,
աւերուեց Նադիր — շահից, որ կարգով քան-
դեց բոլոր տները, մինչև որ վաճառական-
ներն համաձայնեցան պահանջուած փրկանքը
տալու: Շրջակայ լեռների պղնձի հանքերը

1) Koch, Wanderungen im Oriente.

այժմս տնտեսական մեծ կարևորութիւն չունին։
1877-ին նրանք տուել են միայն 117 տակա-
ռաչափ զուտ պղինձ։ Եւ մանքառ մեծ եւ տու
Բարգուշատի և Հաքարի գետերի կրկին աւա-
զանը, որ բացուած է Օրդուպատի և Շուշուայ
լեռների միջև և վարչականապէս կազմում է
Չանգազուի գաւառը, իսկապէս ասած, քաղաք-
ներ չունի, այլ բազմաթիւ կարևոր գիւղաքա-
ղաքներ, որ բնակուած են Հայերով, Թաթար-
ներով և Քուրդերով։ Ամենաբազմամարդն է
Խնձորեսկը (Խինգիրակ), իսկ վարչական կենդ-
րոնատեղին է Գերուսին — Հայերի Գորիսը կամ
«Սիւնեի գիւղը», որ այս անունն ստացել է այն
կոթողներից, որ փորել են ջրերը փխրաբարից
գառի վայր դարատափում, որի վրայ շինուած է
գիւղաքաղաքը։ Տափարակ կտուրներով տնակ-
ները, իբրև աստիճաններ են ծառայում մէկը
միւսին, վերից վայր մի տարօրինակ սնանուիւ
կազմելով, որի տակը ծածկուած են բնակիչ-
ները, և նրաց ստորերկրեայ փողոցները։
Շատ ուրիշ բնակարաններ, մարաններ, ախոռ-
ներ փորուած են դարատափի Հրաբխային մոխ-
րի մէջ, որոնց մուտքերը պաշտպանուած են
մացառապատ փլուածքներով։ Ներքևում, Հե-

ղեղատի ափը բռնած են լայնատարած ուղեչնե-
րով թեղիներ։ Այժման Գորիս գիւղաքաղաքը
նոր ծագումն ունի, իսկ նախկին գիւղի տեղում
փռուած են մշակուած դաշտերը, 300 մետր
աւելի բարձրանում, այն է՝ 1300 մետր բարձր
ծովի մակերևոյթից։ Ամառը, երբ որ շրջակայ
գաւառների յիսուն Հազար թափառական հո-
վիւնները քշում են իրենց հօտերը դէպի Չան-
գազուի հարուստ արօտատեղիները, Գորիսը մի
քանի եօթնեակի համար դառնում է վաճառա-
շահ քաղաք և ամբողջ խոնուում է տնակների
ահագին ամփիթէատրոնի աստիճանների վրայ 1 :

Արաքսի աւազանի՝ 3000—ից աւելի բնակիչ
ունեցող քաղաքները (1880—ին)։

ԿԱՐՍ

Կարս	10000 բն.	ձանրվ միասին	12500 բն.
Կաղզուան	5000 »	Նախիջևան	6900 »
ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ		Նոր-Բայազիտ	5350 »
Ալեքսանդրապոլ 20450 »		Օրդուպատ	3500 »
Երևան երկու արուար			

Արաքսի աւազանի քաղաքների բնակիչների մօտա-

1) N. Von Seidlitz, Mittheilungen von Peterman.

տրական թիւը 1890—ին (Кавказ. календарь, 1890)

ԿԱՐՍԻ ՇՐՋԱՆ	
Կարս	7000
Կաղզուան	4000
ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ	
Ալեքսանդրապոլ	23000
Երևան	15000
Նախիջևան	7000
Նոր—Բայազետ	5000
Օրդուպատ	3500
Խնձորեսկ	3250
Վաղարշապատ	3000

Յուլիան. Թուրքահայաստանի մի քանի կետերի հետաւորութիւնը անդրկովկասեան սահմանից՝ ուստական վերստերով (Кавказ. календ. 1890).

Սարիղամիշից մինչև Հասան—ղալայ	99% / 4
Հասանղալայից մինչև Երզրում	37 "
Սարիղամիշից մինչև Երզրում	136% / "
Սարիղամիշից մինչև Բաբերդ	251 "
Սարիղամիշից մինչև Բաղէշ, Հասանղալայով	321 "
Սարիղամիշից մինչև Խնուս	177% / "
" Խնուսով մինչև Մուշ	277 "
" Բաբերդով մինչև Սուազ	723% / "
" " Թողաթ	613% / "
" " Զարին—Կարա—Հիսար	414 "
" Երզրումով մինչև Մամախաթուն	157% / "
" Մամախաթունով մինչև Երզնկան	330% / "
Իգդիրից մինչև Բայազետ	51 "
Իգտիրից մինչև Վան	229 "
Կողբից մինչև Մեղազկերտ	184 "

ՌԻՐՄԻԱ ԼԻՃ

ԿԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԼԻՄԱՆ, ՌԻՐՄԻԱ ԵՌԱԿԸ
ԵՒ ՍՈՂՈՄՈՆԻ ԳԱՀԸ.

Իրանական բարձրաւանդակներէ վրայ հանգչող օդը չափազանց չոր է: Թէ հասարակածից և թէ բևեռից փչող հողմերը, որ գալիս անցնում են այս բարձրաւանդակներով, միանման ցամաքեցուցիչ են: Ղովտի կամ Ղուտի անապատում՝ խոնկովը նկատեց որ օդի համեմատական խոնաւութիւնը միմիայն 11, 2 սու հարիւր է: Այս չորութեան ամենաբարձր աստիճանն է, որ մինչև օրս նկատուած է եղել երկրագնդիս վրայ: Քիրմանում, մշակութեանց մէջ, խոնաւութիւնը փոփոխուած է 16-ից մինչև 20 հարիւրերորդ: Ամառն և աշունքը օդն այնպէս չոր է, մինչև անգամ արեւմտեան Պարսկաստանում, որ յետադեպ առարկաները, թողուած դուրսը հողի վրայ գիշերուայ ցրտին, ամբողջ ամիսներ փայլուն են մնում և չեն ժանգոտում:

Իիշերային ճանապարհորդութեան ժամանակ երբեմն մարդ տեսնում է թէ ինչպէս ձիերը շարժելով ագիները, կայծերի խուրձեր են արձակում: Օր և զիշերուայ մէջ նկատուած եղանակի չափազանց տարբերութիւնը պետք է վերագրել մթնոլորտի մէջ շոգիների պակասութեան: Յուլիս ամսում տեսնուել է ջերմաչափը միմիայն 19 աստիճան ցոյց տալիս արշալոյսը ծագելուց առաջ, իսկ առաւօտեան ժամը ութին արևի տակ բարձրացել է 62 աստիճանի¹⁾: Պատահում է որ օդը մթնում է չոր թուխբով, որից ոչ ցօղ է իջնում և ոչ փոշի: Փոշու փոքրիկ մրրիկներ զրեթէ ամեն օր են պատահում: Նայելով արևի ջերմութեանը, առաւօտեան ժամը իննի և ասանբմէկի միջև, մէկ էլ տեսար բարձրացան այդ սատանայի քամիները և աստիճանաբար բազմացան և աճեցան մինչև ժամը երկուսը կէսօրից յետոյ: Երբեմն էլ գոյանում են փոշու ամբողջ ամպեր, փակելով հորիզոնը ինչպէս պատ:

Ամառնային ջերմութիւնը յաճախ նոյն չափ

զօրեղ է, որչափ Սիբիրիկէի Սահարայում: Մեշերի մօտ՝ բնաճարալի (ստեարին) և կալի ծծմբատի (սիւլֆատ դը սուլ) պաշարը հալուեց օդի տաքութիւնից, որ մեթաղում է 650, 5 ջերմութիւն այն արկղերի մէջ, ուր փակուած էին այդ նիւթերը: Ամբողջ հիւսիսային Պարսկաստանի զուգաջերմային (իգոթերմիք) գծերի դէպի հարաւ խոնարհիլը՝ Խանիկովը՝ վերագրում է Լուտ անապատի ջրուեցիչ վառարանին: Մինչդեռ ուղեւորական թուրքերստանում այս գծերը տարանջատ են միմեանցից, խորասանի եզերական լեռների հարաւում, ուր անցնում է 12 աստիճանի զուգաջերմային աղեղը, նրանք մօտենում և կաշում են միմեանց: Լուտի դուգաւորութեան ջրուեցիչ ազդեցութիւնը զգալի եղած պիտի լինի մինչև իսկ Մազանդարանում, որի բուսականութիւնը, համեմատած կասպիական միւս անտիկների բուսականութեան հետ, գրեթէ այլեցած դօտու բնադրութիւն ունի: Բազէ հ Սիմոն թիւնաւոր քամին, բուրոփին զուրկ ջրի գոլորշիներից, փչում է երբեմնակի անապատից, գլխաւորապէս ծովափի՝ Բանդար Աբասի, մօտերը: Ճանապարհորդները սառտիկ վախենում են այդ քամուց և

¹⁾ M. Dieulafoy, notes manuscrites.

պատմում են որ դրանից խեղդուած մարդիկը խակոյն կապտում են և նրանց անդամները պնջատւում են:

Հասկանալի է ուրեմն թէ ինչ մեծ և նախանձաւոր հոգածութեամբ պարսիկ երկրաւորները, կամ գոնէ նրանք, որ հարստահարութիւններից ճնշուած, դեռ չեն փերկեցել (յետ կանգնել), խուսափել մշակութիւնից՝ ժողովում են լեռների ելքում ջրի վերջին կաթիլները, գործադրելու նրանց իրանց դաշտերում և պարտէզներում, ուր ջուրը պտուղ և հիւթ է դառնում: Ստորերկրեայ ջրանցքները, որ յայտնի են պարսկաստանում հաճախ կամ հաճախ անուամբ, փորւում են մի տեսակ գուշակութեամբ կարծես, ինչպէս այդ անուամբ է նաև Աղուանիստանում: Մեծ խնամքով պահպանւում են ջրանցքները, որովհետև բոլորի կեանքը դրանցից է կախուած: Երբ որ երկրի ընդհանուր ցամաքութեան կամ փուլքերի պատճառով ստորերկրեայ ջրերը կտրւում են, այն ժամանակ գիւղերն էլ ամայանում են: Մշակութիւնը հնարաւոր է միայն լեռնային հովիտներում, որովհետև Պարսկաստանը ամառնային անձրևների երկիր չէ: Այնտեղ սովոր

րաբար անձրևում է միայն ձմեռը և գարնանը: Ամբողջ ամառն անցնում է, առանց որ երկինքը երբ և իցէ խառնուի փոթորկով: Ամբողջ ամառը ուրեմն ոչ մի պուտ ջուր չկայ, բացի լեռնային գաւառներից, ուր ձիւների հալքը սնունդ է տալիս խոր աղբիւրներին: Ռաշտում հողը կրկնակի չորացած է, մի կողմից արևի ջերմութեամբ, միւս կողմից ստորերկրեայ կանատներով — դռնաժողով: Աերին չովիտները մի կողմ թողած, այս պարսկական տխուր, լերկ, այրուած երկիրը որչափ քիչ է նմանում այն իդէալական գաւառներին, որ յիշում են Հաֆիզի և Սադիի բանաստեղծութեանց մէջ: Պէտք է շատ երկար ճանապարհ կտրել բարձրաւանդակի վրայ և իջնել Տենգսիլի միջանկեալ գոգաւորութեանց մէջ, որ հանդիպիս հոտաւէտ անտառակների, լի երգող թռչուններով և ուր հոսում են գովարար վտակները վարդի թփերի տակ: Այս հրաշալիքները բանաստեղծի ստեղծագործութիւններն են, որ իւր երեւակայութեան մէջն է փնտռում այն, ինչ որ բնութիւնը զլացել է

*) H. Jule, The Book of ser Marko Polo.

նրան: Հռչակաւոր Բանդ — Էմիրը, որ գեր-
գուել է թէ արեւելքի և թէ արեւմուտքի բա-
նաստեղծներէց, իբրեւ մի գեղեցիկ գետ, որ
Հոսում է զով Հովանիններէ տակ, մի Հասարակ
ջրանցք է թումբով վեր առնուած մի փոքրիկ
գետակից, որ անցնում է Պերսեպոլսի դաշ-
տով: Այնչափ թանկագին են ջրերը այս երաշտ
երկրում, որ մի Հասարակ ջրամբար Հռչակ-
ում է այնպէս, ինչպէս ուրիշ երկրում մի
թափանցիկ ջրերով լիճ, շրջապատուած նը-
կարչական ժայռերով և ստուերաշատ քառի-
վայրերով:

Երանի բարձլաւանդակի Հիւսիս — արեւ-
մուտքում, բայց արդէն Հայկական բարձր եր-
կիրներէ սահմանում, գտնուում է Պարսկաս-
տանի ամենամեծ ջրամբարը, միակը որ իսկա-
պէս արժանի է լիճ անուանը: Այս Բարիաշա-
կամ «ծովակն» է, Ուրմիայի, Մարաղայի կամ
Սրմէնիստանի լիճը, որին արեւելքից իշխում է
Զէհէնդի բարձր լեռնակոյտը *): Լճի կղզիները,
Հրուանդանները, լեռան ժայռեր, որ սուղ-

*) Խորենացին այս լեռներն անուանում է՝ Սո-
հունդ: (Բ. 60) ծ. թ.

ւում են ջրի մէջ, ձիւնապատ Արարատի մեծա-
փառ տեսարանը անվերջ կերպով փոփոխում
են պատկերները: Ծովափն էլ ողողուելով աւելի
առատ անձրեւներից քան թէ հարաւային Պարս-
կաստանը, աւելի շատ թաւուտներ ունի:
Նոյնպէս չէ այնչափ ամայի և ունի քաղաքներ,
գիւղաքաղաքներ, ամրոցներ՝ ամբողջ ափի շըր-
ջապատում: Սակայն «Ծովակը» չունի միջին
եւրոպայի լճերի խորութիւնը: Մոնտէյթի
չափած Հիւսիս արեւմտեան ծայրում՝ այս ջը-
րաւազանի ամենախոր մասը միայն 14 մետր
խորութիւն ունի: Միջին թուով ջրի թանձ-
րութիւնը հաւանականաբար 5 մետրից չէ անց-
նում, այնպէս որ Ուրմիան, թէեւ փռուած է
4000 քառակուսի քելոմետր տարածութեամբ,
սակայն իւր հեղուկ բովանդակութիւնը վեցից
մինչև ութ անգամ փոքր է Լեմանի՝ համեմա-
տաբար շատ փոքր տարածութիւն ունեցող
լճի, բովանդակութիւնից: Ուշադրութեան ար-
ժանի է նաև այն, որ Ուրմիա քաղաքի առաջ՝
լիճը արեւմտեան ափից դէպի արեւելեանը աս-
տիճանաբար ցածանում է հինգ կանոնաւոր
դարատափներով: Խորաչափը առաջ ցոյց է
տալիս ամեն տեղ միապէս մի մետր խորութիւն,

յետոյ երկու և կէս և յաջորդաբար՝ չորս, վեց և եօթը մետր։ Տեղ տեղ ճախճախուտ ծովափը ձգւում է հեռու՝ ծանծաղուտներով, որ հազիւ մի քանի հարիւրամետր խորութիւն ունին։ Յիսուսից աւելի կղզի և խութեր բարձրացած են ջրից դուրս և սրանցից երեքը Զիւերի կղզին, Ոչխարների կղզին և Եշերի կղզին, այնչափ մեծ են, որ օգտակար են դառնում ամբողջ բնակիչներին իբրեւ մշակութեան հող և արօտատեղի։ Ուրմիա լճի ջուրը աւելի աղի է և եօղով աւելի հարուստ քան թէ ծովերի ջուրը, քան թէ մինչև անգամ Մեռեալ ծովինը։ Լուղորդները չեն կարող նրա մէջ սուզուել և նրանց մարմինը իսկոյն ծածկւում է աղի շերտով, որ փայլում է արևի տակ ինչպէս ալամանդի փոշի։ Ըստ Վազների, այս աղի և եօղախառն ջրում ընդունած բաղանիքները կտրական ազդեցութիւն պիտի ունենան մի քանի հիւանդութեանց համար։ Մինչդեռ ովկիանոսի ջուրը իւր ծանրութեան միայն մի երեաներ ընդդէմ է աղ պարունակում, Ուրմիա լիճը — մի հինգերորդը 1)։ Քամին փչելուն պէս ջրի երե-

1) Ուրմիայի ջրի տեսակարար ծանրութիւնն է՝ 1,1555.

սին կազմւում են ալալին փրփուրի մեծամեծ սփռոցներ, որ և ամբողջովն տնայնաբանութեամբ են իբրեւ աղի սալ մի քանի տասնամետր հաստութեամբ և տեղ տեղ մինչև հինգ — վեց քիլոմետր լայնութեամբ։ Երկրի բնակիչները կարող են իրենց ուղածին պէս գալ և ինչպէս աղահանքում իրենց աղի պաշնորը բառնալ։ Այն տեղերում, ուր ամբողջովն իւրաքանչիւր է նրանք հասնում են Միջերկրականի ծովեզրում դառնալով աղաբանների նման աղաբաններ։ Բայց ընդհանրապէս զերազանքում են նրանք մերձակայ լեռների հանքային աղը, որ աւելի դիւրին է ձեռք բերւում և աւելի էլ զոտ է։ Ոչ մի ձուկ, ոչ մի թռչուն, ոչ մի թռչուն (մոլլուսք) չէ ապրում այս լճի ջրերում, բայց գտնւում են այստեղ բիւրաւոր նուրբ աղւոր ողորկապատեաններ (crustacés), որ և կազմում են մի առանձին տեսակ 1)։ Միանցով են կերա-

Hitchcock;—Loftus, Quarterly Journal of the Geological Society, aug. 1885.

1) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden.

կրրւում կարասները և ուրիշ թռչուններ, որոնք երամներով ժողովւում են լճի վրայ: Այստեղ գտնւում են նաև զեռունի որիշ տեսակներ, որ ոչ մի ուրիշ տեղում չկան, այլ և ծովափի տղմուտներում ծնունդ է առել մի առանձին աղային բուսականութիւն, որից լճի գրեթէ ամբողջ շրջապատը դարձել է բոլորովին անմատչելի: Այս տղմային սևագոյն կամ մութ կանաչ զանգուածը, որ երբեմն մետաղի փայլ է տալիս և վատ հոտում, լճի ափին բռնւում է մի լայն գօտի և ջրի տակովն էլ շարունակւում է մեծ տարածութեամբ: Այս տիղմը պարունակում է մագնէզի, երկաթ, նաև մեծ քանակութեամբ գործարանաւորական մնացորդներ: Այս լուծուող խառնուրդի իւղային հիւթը այնպիսի յարակցութիւն է տալիս ջրի մակերևոյթին, որ անգամ կատաղի քամու մրումից քարափին զարնուող ջուրը չէ ուռչում և ոչ էլ ալիքներ կազմում, իսկ ձմեռը այս զանգուածը, կէս սառած, դառնում է մի տեսակ խիւս:

Լճի յատակից շատ տեղերում գուրս են ցայտում սուստաբուլիս աղբիւրներ, իրենց յրստակ ջրի շատրուաններով թափանցելով աղային

զանգուածի միջից: Ամենանշանաւոր աղբիւրները հոսում են լճի հիւսիս — արևմտեան ափի մօտ (Սելմասի) Սալմաստի դաշտից ոչ հեռու, և հարաւ — արևելքում՝ Ռիհկերխան գիւղի մօտ: Այս աղբերակներն յայտնի են «մարմարի աղբիւր» անուամբ: Բնիկների, ինչպէս նաև եւրոպացի ճանապարհորդների մեծամասնութեան կարծիքով, իսկ որ այս ջրերիցն են նստում մարմարիոնի շերտերը և անշուշտ այս ջրերին պէտք է վերագրել Ռիհկերխանի մօտերը գրտնուած մարմարիոն հանքերի կազմակերպութիւնը: Այս հանքերը մշակւում են և սրանք են տուել Պարսկաստանի և Սուաջաւոր Ասիայի ամենագեղեցիկ պալատների նիւթը: Այս՝ «Թաւրիզի մարմարը» սովորաբար կաթնային սպիտակ, դեղնաւուն կամ վարդագոյն է, բուրացի պէս փայլուն, երբեմն էլ թանձրացած շթաքարի (ստալակտիտ) ձևով և իւր պարունակած թթուներից (օքսիտ) դուռնաւորւում է ամենանուրբ և ամենագեղեցիկ երանգներով: Այս մարմարի շերտերը կազմուել են ամենահաւանականաբար այն ժամանակ, երբ այժմեան միայն 18 աստիճան (հարիւրաստիճանեան) ջերմութիւն ունեցող աղբիւրները աւելի տաք

էին: Այժմն, մեր օրերում, այդ ջրերի ելքի մօտ, շատ բարակ փոքրիկ թերթեր են միայն նստում, ձիւնի պէս սպիտակ, թէև բոլորովին նման իրենց բազալդուլթեամբ մեր ձակայքի մարմարիոնին: Բացի սրանից, այս ջրերից գոյանում է կոպիտ փխրաքար (tuf), որից և շատ կայ խառնուած սևագոյն տղմի գանգուածի մէջ: Աղբերակների մեծ մասը բղխում են Հէնց իրենցից գոյացած արաստի (travertin, կարծր քար) կոնքերից: Իսկ երբ ջրի անցքը խափանւում է, նրանք նոր ճանապարհ են բաց անում նախկին կոնքերի ստորոտում և այսպէս աստիճանաբար կանգնեցնում են նորանոր բլրակներ¹⁾:

Ուրմիա լճի մակերևոյթը յաճախակի փոփոխուել է: Ափի բնակիչների աւանդութեանը նայած, նա երբեմն շատ մեծ տարածութիւն է ունեցել, բայց եղել է նաև ժամանակ, երբ նրա մակերևոյթը շատ փոքրկացել է: Մի այլ լանդակ հրէշ, ասում են նրանք, ապրում է լճի յատակում, երբեմն խմում է, երբեմն էլ

դուրս է ժայթքում ծովակի ջրերը: Որ Ուրմիա լճի ծաւալը մի ժամանակ աւելի մեծ է եղել, այդ ապացուցւում է նոյն իսկ երկրի տեսքից. այժմեան եզերքից ահագին հեռաւորութեամբ ձգուած են նախկին քարափներն ու ծովափը պատող քարաժայռերը, որ այժմն հեռու են ընկած ջրից: Նախկին կղզիներ, ինչպէս օրինակ՝ Շահի սարը կամ աւելի լաւ՝ Շահ - ի - Կուհը, լճի հիւսիս — արեւմտքում, դէպի Թաւրիզ, այժմն դարձել են թերակղզիներ. իսկ թերակղզիները՝ ամեն կողմից կպել են հաստատուն հողին: Բայց, միև կողմից, լիճը մի ուրիշ ժամանակ շատ աւելի ծանծաղ պէտք է եղած լինի, որ առասպելական դարերի մի տիրապետ՝ Ռուստէմը կամ Ջեմշիդը (Ռոստոմ կամ Ջումշուդ) կարողացած լինի լճի հարաւային մասում, Ուրմիա քաղաքի և նրա հակադիր ափի միջև, մի թումբ շինել, իբրև ճանապարհ թէ մարդկանց և թէ կառքերի համար: Բնակիչներից շատերը կարծում են տեսած լինել այդ խճուղու հետքերը թափանցիկ ջրի տակ, իսկ դարիս սկզբին մի աֆշար իշխան չունենալով ուրիշ հնար լիճն անցնելու՝ զնացել է այդ թումբի վրայով, և ոչ մի տեղ ջուրը չորս ոտ-

¹⁾ Chardin, Voyages en Perse;—Moritz Wagner.

քից աւելի խորը չէ եղել¹⁾։

Ներուպացիների այդ երկիրը այցելել սկսած ժամանակից ի վեր լճային մակերևոյթի ցածրանալը շատ մեծ է եղել, որ հեշտութեամբ բացատրուում է նրանով, որ մշակութիւնները աւելի մեծ տարածութիւն են բռնել, ոռոգման ջրերը աւելի կատարելապէս գործ դնուելով։ Մշակուած հողի քանակութեան աճիլը կամ նուազիլը լճային աւազանի բովանդակութեան վրայ ուղղակի ազդեցութիւն ունի, հաւանաւ կանաքար աւելի մեծ ազդեցութիւն, քան թէ կլիմայի տարութեւրումները երաշտութեան և խոնաւութեան փոփոխութիւններով։ Նրբ որ լճի շրջակայքը ծածկուում են մշակուած դաշտերով, ջուրը կախուում է ճանապարհին և այլ ևս չէ կարողանում հասնել կեդրոնական գոգաւորութեանը — լճին, մինչդեռ ընդհակառակը, երբ որ շրջակայքը ամայանում են և հեղեղները իրենց ազատ ընթացքն են գտնում, նրանց թափուած ջրաւազանը յորդանում է նորից։ Նգերական փոփոխուող գիծը այսպէս՝

¹⁾ Carl Ritter;—H. Rawlinson.

իւր յառաջխաղացութեամբ և իւր ընկրկելով ցոյց է տալիս միանգամայն և եզերական բնակիչների փոփոխութեանց պատմութիւնը։ Այս երևոյթին նման է՝ Հումբոլտի և Բուսինգոլի (Boussingault) նկարագրածը Տիկարագուա կամ Վալենցիա լճի մասին. սակայն Ատրպատակահի ծովի ափերում հետեւանքները աւելի մեծ պէտք է լինին։ Ումիա լճի աւազանը, պարփակուած ջրբաժան գծով, որտեղից սկիզբն են առնում իւր օժանդակները, 50000 քառակուսի քեւոմետրից աւելի է, իսկ այս տարածութեան վրայ թափուող անձրեւային ջրի քանակութիւնը, թէ կուգ՝ տարեկան միջին թուով լինի միայն 25 հարիւրամետր, կանէ առնուազն տասը միլիարդ խորանարդ մետր հեղուկ, կամ մօտաւորապէս լճի ջրաւազանի բովանդակութեան կիսի չափ։ Նայելով շրջակայ հողերի մշակութեան գործադրած ջրերի քանակութեանը՝ լճի շրջագիծը փոփոխուում է և այնչափ աւելի արագութեամբ, որչափ որ ջուրը աւելի փռուած է և ծանծաղ։ Մաթեօն լճի, որ այնչափ էլ խորն է, մակերևոյթի փոփոխութիւնը՝ նայելով երաշտ կամ յորդ տարիներին, հաւասարուում է մօտ քառասուն քա-

ռակուսի քիլոմետրի, ուստի և կարելի է դատել թէ որչափ մեծ պէտք է լինի Ուրմիա լճի մակերևոյթի տարուբերումը, Ուրմիա լճի, որի մեծագոյն մասը լոկ ճահիճ է: Այս առանց խորութեան ջրաւազանի վրայ ի հարկէ նաւարկութիւնը չէ կարող ունենալ մեծ կարեւորութիւն, թէ և կան մի քանի առաջաստաւոր նաւեր, որ շրջում են հեռաւոր խոր ափերում: Ապրանքների և սակաւաթիւ ճանապարհորդների փոխադրութիւնը կատարւում է սովորաբար լաստերով: 1838 - ին, շահի հօրեղբայրներից մէկը իրեն անուանել տուեց լճի մեծ—ծովապետ և, նախ և առաջ իւր նաւարկութեան մենավաճառը հաստատելու համար, բռնել և ջարդել տուեց մասնաւոր մարդկանց պատկանող բոլոր նաւերը ¹⁾:

Ուրմիա լիճը ընդունում է բազմաթիւ գետեր, որոնցից ամենանշանաւորը Զաղատուն է, որ գալիս է հարաւի լեռներից: Սրա գլխաւոր ճիւղերից մէկը՝ Սարուկը՝ իւր ջրերի մի մասն ստանում է 300 քայլ շրջագիծ ունեցող մի

¹⁾ Rawlinson, Journal of the Geographical Society, 1880.

հորից, որի բերանը բացւում է մի կրային բլրապի կատարին: Այս բլուրը, ինչպէս և ուրիշ շատ շատերը, կրում է Թաղթ - ի - Սուլէյման կամ «Սողոմոնի Գահ» անունը: Անկասկած այս ձուռձե և միայն 50 մետր բարձրութիւն ունեցող բլրակը կազմակերպուել է աստիճանաբար նոյն խոկ ջրից, որի բացուածքի շուրջը նստում են արաստի շերտեր: Ջրհորը ճշտութեամբ նոյն խորութիւնն ունի, որչափ որ արաստի շերտերի խորութիւնն է, սակայն ինչպէս երևում է այս ջրերի ակը չէ գտնւում բլրի վրի յատակում, և պէտք է որ նա նախ և առաջ լցնէ լեռների խորքում ընդարձակ ջրամբարներ և ապա թէ այս ջրհորը, որովհետեւ շրջակայ հովտի ոռոգման համար որչափ և կուգէ մեծ քանակութեամբ ջուր են վերցրնում, այսու ամենայնիւ այս ջրհորի մակերևոյթը նոյն բարձրութեանն է մնում: Սողոմոնի Գահի շուրջը ցրիւ ընկած են քարացեալ շեղջակոյտեր, որոնք կազմուել են մեծ ակից վեր առնուած ջրանցքներից: Այս շեղջերից մէկը վիշապի ձև ունի, և առասպելը պատմում է թէ իսկապէս սա մի հրէշ է եղել, որին քարացրել է Դաւթի որդին: Արեւմտքում, մի ու-

ընդ փոքրիկ սար կոչում է Զինդան ~ի~ Սու-
լէյման կամ «Սողոմոնի Զինդան» և 60 մետրով
աւելի բարձր է, քան թէ այժմեան ջրհորի
բլուրը, սակայն նա էլ մի և նոյն ծագումից է
և հետզհետէ կազմակերպուել է քարացնող
ջրերից: Իսկ կոնուսի մէջ տեղումն էլ մի ուղ-
ղահայեաց հոր ունի, որ համարւում է այն
«բանդը», որի մէջ Սողոմոնը փակելիս է եղել
յանցաւոր ոգիներին: Այդ տեղով բարձրանա-
լիս է եղել մի ժամանակ կրային ածխատով
ծանրաբեռնուած ջուրը, բայց այժմ այդ վի-
հը դատարկ է և ջուրը փախել է՝ ուրիշ ելք
գտնելով ժայռերի ճեղքուածքում: Այս երկու
հորի ջուրքն էլ ամեն կողմից դուրս են ցայտում
հանքային և ջերմկային, թթւուտ, ծծմբային
և կրային աղբիւրներ 1):

1) Rawlison.

ԱՌԱՋԱՌՈՐ

ԿԱՄ

ՅԱՌԱՋԱԿՈՂՄԱՆ ԱՍԻԱ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՈՐ ՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Արիական» առաջին ընտանիքները իրենց
երդի (օճախի) հիմնաքարը դրած լինին թէ
կուզ՝ Բակտրիայի դաշտերում, կամ Հինդու-
Քուշի և կամ Կովկասի հովիտներում, և կամ
թէ Սկիւթիայի տափաստաններում, այսուամե-
նայնիւ Եւրոպայի պատմաբանները հին յիշա-
տակարանների ուսումնասիրութեամբ առաջ-
նորդուել են գլխաւորապէս դէպի Առաջաւոր
Ասիա և դէպի Եգիպտոս:

Մտքով բարձրանալով դարերի ընթացքով
դէպի վեր՝ մարդ տեսնում է խաւարը թանձ-
րացած այսօրուայ այնչափ փայլուն Արեւմուտ-
քի երկիրների վրայ, մինչդեռ լոյսը սփռուած
է երևում Միջերկրականից դէպի արեւելք, թէ

Ափրիկեան Նեղոսի ափերում, թէ սահմանակից Ասիայի երկիրներում, Յոնիայի ծովափներում և կղզիներում, Ասորական ծովեզերքում, Եփրատի ափերում և Իրանի բարձրաւանդակներում: Մեր ծագումը անյայտ է մընում, սակայն Եւրոպայի և Նոր Աշխարհի ազգերին հասարակաց ժառանգութիւն դարձած՝ դարից դար զարգացող քաղաքակրթութեան սկիզբները գտնւում են Ասիայի հարաւ—արեւմտեան երկիրներում: Չէ՞ որ այդ տեղ են դնում Հեյլենների առասպելները առաջին Ոլիմպոսները և ծնունդ տալիս աստուածներին: Չէ՞ որ այդտեղ էր Նոյնպէս՝ հրէաների, քրիստոնեաների և մուսուլմանների պաշտօնածառնի համեմատ, ծագելում կենաց ծառը, որի հովանու տակ արթնացան առաջին մարդը և տիեզերական մայրը: Երկրային զրախտը որոնուել է քաղդէական երկրում, հնդկական Կովկաս սարերում, Իրանի ովազիսներում: Հայաստանի Մասիսը, Քուրդիստանի Նիզիրը ¹, Պարսկաստանի Դեմաւէնդը և ուրիշ

¹) Fr. Lenormant, Le Déluge et l'Épopée babylonienne; Les Premières Civilisations.

սարեր, Առաջաւոր Ասիայում, համարւում են կրող այն տապանի մնացորդներին, ուր ապաստանեց յորդացած ջրերից խուսափող ընտանիքը: Եւ յետոյ՝ քրիստոնեաները տարածուելով դէպի արեւմուտք և մահմետականները մղուելով իրենց յաղթութիւններով դէպի արեւելք՝ անչափ կերպով բազմացրին «ջրհեղեղի վկայ» սարերի թիւը: Այդպիսի սարեր ցոյց են տրւում Պիրէնէում, Կապսիրում, Անդորում, մինչև անգամ Աղուանիստանում՝ Նուրկամ Նոյի սարը, Սիահ-Փոշերի երկրում, և Խնդոսի դաշտերին իշխող «Սողոմոնի Գահը»:

Իսկական պատմութեան ծագման սկզբին՝ առաջին ճշգրիտ իրողութիւնները կատարւում են Ասիայի հարաւ—արեւմտեան երկիրներում և Եգիպտոսում, որ նախնիքներից, մասնաւորապէս Հերոդոտից ¹, համարւում է իբրեւ ասիական աշխարհին պատկանող՝ Նեղոսի աջ ափովը: Այս տեղերում են սկսում խուճր ազգեր դասաւորուել Սեմ, Յամիտ և Քամ անուններով, թերեւս նաև — ինչպէս

¹) Գրք. Դ. 45.

Հաւաստում են բազմաթիւ արեւելադէտներ — Սումէր և Ակկադ անուններով, մի հակադրութիւն, որ գտնուում է նաև Պարսերի և Մարե-րի, Իրանի և Թուրանի մէջ ևս: Զանազան ազգութիւններ, սկսեալ միջին Ասիայի բարձրաւանդակներից մինչև Միջերկրականի կղզիները և մինչև Սփրիկէի անապատները, յիշուած են իրենց ցեղերի, սովորութիւնների, արուեստների հետ միասին: Պլանների և հատուածակողմերի (պրիզմա) վրայ կարդացւում են բաբիլոնեան արձանագրութիւններ, որ ցեղաբանական և աշխարհագրական ամենակարևոր յիշատակարաններն են: Ամենահին զրոյցներից մէկը պատմում է ազգերի ցրումը Բաբելի աշտարակի տակից, բայց չնայած լեզուների «խառնակմանը» քաղդէական պատմութիւնը հետեւում է այս տեղափոխուող ազգերին, նշանակում է նրանց կայանները, պատերազմները և միմեանց հետ խառնուիլը:

Առաջաւոր Ասիայի, — անուն՝ որով Րիդգերի հետ միասին պէտք է հասկանալ նախնիքների ամբողջ Ասիան մինչև Ինդոս, — աշխարհագրական ձևը ակներև ցոյց է տալիս բոլոր այն առաւելութիւնները, որ ունի այս երկիրը

իրևաքաղաքակրթութեան կենդրոն: Նա դրոշմում է ոչ միայն Հին Աշխարհի երկիրների խմբի երկրաչափական միջավայրի մօտ, այլ նաև այս երկրումն են գտնուում ամենադիւրին անցքերը երեք մայր-ցամաքների և ծովահայեաց մեծ աշխարհների միջև: Նեղոսի աւազանից ասորական ծովափնեայ հովիտները հասնելու համար բաւական է աւազի մի նեղ շերտ — մի երիզ անցնել, Ասիայի փերից Եւրոպայինը հասնելու համար պէտք է ծովային մի բազուկ — մի նեղուց անցնել, որ շատ գետերից աւելի նեղ է: Հնդկական Ովկիանոսի աւազանից մինչև Միջերկրականինը, Առաջաւոր Ասիան ներկայացնում է երկու բնական ճանապարհ, մինը՝ Սուէզի պարանոցինը և միւսը, որ աւելի նշանաւոր է քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, Եփրատի և Տիգրիսի միջագետքը, որ հազորդակցում է Ասորիքի նաւահանգիստների հետ բազմաթիւ խրամատներով: Իսկ այն ճանապարհները, որոնք վերին Եփրատից գնում համոռւմ են Սև ծովի եզերական հովիտներին, կարելի է ասել, որ միացնում են Հնդկական Ովկիանոսի երկիրները թէ Միջերկրականի աւազանին և թէ դէպի Ատլանտեան

ծովախորշերը դարձած երկիրների հետ: Որովհետև՝ Եւրոպայի լեռնաշղթաների գլխաւոր առանցքը, Ալպերից մինչև Բալկանները, վերջանում է Եւքսինեան Պոնտոսի ափում, իսկ Բեսարաբիայի ծովափը, Կարպատներից արեւելք, պատկանում է արդէն եւրոպական մայրցամաքի հիւսիսային երեսին: Դանուբը, որի ջրերը թէև օժանդակում են Վոսիորի և Դարդանէլի միջով անցնող և Միջերկրականը թափուող հոսանքին, է իսկապէս ատլանտեան զառիվայրին պատկանող գետ ¹:

Առաջաւոր Ասիայի մի մեծ մասը կազմուած է բարձրաւանդակներից, որոնց մի քանիսը հասնում են մինչև 2000 մետր բարձրութեան, բայց ծովեզերքները կտրատուած են խորին ծոցերով և ծովախորշերով: Արաբիայի հարաւային ափերը լուացող Հնդկական Ովկիանոսը թափանցում է ներս մեծ տարածութեամբ Մեկրանի և Օմանի երկրի միջև, յետոյ սեղմուելով նեղուց է դառնում Օրմուզ (Հիւրմիւզ) կղզեակից դէպի հարաւ, և կազմում է Պարս-

կական ծոց կոչուած ներքին ծովը: Արաբիայի միւս կողմում Կարմիր ծովը լցրել է երկրի մի գոգաւորութիւն, որ զարմանալի կանոնաւոր ձև ունի, այնպէս որ աշխարհում չկայ դրա երկրորդ օրինակը, և Սինայի եռանկիւնի լեռնակարկառի երկու կողմում բաժանուած է երկու երկրորդական ճիւղերի, որ բոլորովին զուգաչափ են: Միջերկրականը պատում է Կիպրոսը, Փոքր Ասիայի հարաւային ափերում կազմում է մի շարք ծոցեր, և հազարաւոր ճիւղաւորութիւններով և նեղուցներով՝ կղզիների և թերակղզիների մի նոր Յունաստանի է վերածում Եգէեան ծովի ամբողջ արեւելեան ափը: Մի ուրիշ ծով, որ աւելի շուտ մի մեծ լիճ է, — նախկին Պրոպոնտիդը կամ «Առաջածովը», — միացնում է Արեւիպեւակը Եւքսինեան Պոնտոսի հետ, վերջինս էլ շրջւում է դէպի արեւելք, տարածուելով Կովկասի և Հայաստանի լեռների միջև: Վերջապէս՝ Կասպիականը լրացնում է Առաջաւոր Ասիան պարփակող ծովային ջրերի շրջագիծը: Պէտք է հաշուի առնել նաև լճերը, Ուրմիան, Վանը և էլի ուրիշները, որոնք այնչափ ընդարձակ են, որ շատ տեղերում ովկիանեան ծոցերի կերպարանքն ունին: Տեղ տեղ

¹) Duponchel, Revue des Deux Mondes, 15 dec 1882.

դաշտերն են բռնել նախկին ծովային բազուկ-
ների տեղը: Սրանցից ամենանշանաւորն է Բա-
բելոնի անսահման դաշտը, որ Պարսից ծոցի
շարունակութիւնն է Հայկական (Ալեքսանդրէտ)
ծովախորշի ուղղութեամբ և երկու բոլորովին
որոշ մասի է բաժանում ամբողջ մահմետա-
կան Ասիան: Հարաւում՝ Արաբիան, Պալեստին-
նի և Ասորիքի եզերական լեռնաշղթաներով,
իսկ հիւսիսում և արեւելքում՝ Փոքր Փսիայի
լեռները և Իրանի բարձրաւանդակները:

Շնորհիւ ծովերի, որոնցով շրջապատուած է
ամեն կողմից, և Միջագետքի ընդարձակ դաշ-
տերի, որոնք քիչ է մնում որ Հասնեն Միջերկ-
րականին, Առաջաւոր Ասիան, Հին Աշխարհի
կեդրոնը, է միանգամայն գրեթէ կղզիական
երկիր, որով պատմութեան ընթացքում կա-
րողացաւ զիւրութեամբ տարբեր ծագման և
սովորութեանց ժողովուրդների Հանդիպման
կեդրոնավայր դառնալ: Երկրադնտի ոչ մի ու-
րիշ երկրում՝ աշխարհի գլխաւոր, միմեանց
հակակշռող ցեղերը չեն ունեցել այնչափ քա-
ղաքակիրթ ներկայացուցիչներ, որ այնչափ ու-
րոշակի տարբերութիւն լինէին մէկը միւսից, ինչ-
պէս այստեղ: Ասիայի հիւսիսի մասը ցեղերը,

որ այժմս Ուրալ — ալտայեան ընդհանուր ա-
նուամբ են ճանաչուած, մի ժամանակ ներսխու-
ժեցին Սքսուս գետից շատ հարաւ գտնուած
բարձր երկիրները, մինչդեռ Սքսումն էր հա-
մարում իբրև Իրանի և Թուրանի սահման:
Պատմութեան բոլոր շրջաններում պատերազմը
յարատեւել է այս երկու ցեղաբանական տարրե-
րի մէջ: Դեռ մեր օրերումն էլ կոիւր շարունակ-
ւում է Պարսիկների և Թուրքմէնների միջև: Հին-
դու-Քուշից հարաւ շատ ժողովուրդներ, մասնա-
ւորապէս Այմաք և Հեզարէ ցեղերը, յիշեցնում
են Մոնղոլների արշաւանքը: Բայց չէ՞ որ կոի-
ւը առաջնորդում է ուշ թէ շուտ գէպի ձու-
լում: և, իսկապէս, Արեւելքի ազգերի ամբողջ
պատմութեան մէջ երեւում է քաղաքակրթու-
թեան կրկին ծագումը, այլաբանօրէն արտայայ-
տուած ապոռուածների մշտատեւ կռուով: Ցեղա-
բանական տարրեր, որոնք պատկանում էին եթէ
ոչ զուտ Խափշիկներին, գոնէ սեւամորթ արմա-
տին, ինչպէս օրինակ՝ եթովպացիների եղբայրա-
կից Քուշերն են, ունէին նոյնպէս իրենց ներկայ-
ացուցիչները Առաջաւոր Ասիայի շատ ազգու-
թիւններում: Այս ցեղերի Շօշափտանի (Սու-
զիան) բարձրաւանդակներում բնակուած լի-

Նեյր ասպացուցանող մի քանի հետքեր երևում են Նինուէի պալատների հարթաքանդակներում (bas-relief) նկարուած թափօրի գերինների մէջ¹ : Նեբբոլթը (Նեմրուդ) « հսկայ որսորդ առաջի Տեառն Աստուծոյ » էր այս առասպելական ժողովուրդների հրաշապատում նախահաւը : Կարմիր ծովի երկու ափի դիւրին հաղորդակցութիւնը մշտապէս իբրեւ հետեանք է ունեցել Արաբ և Ափրիկեան ցեղերի միախառնուիլը, սակայն բուն խափշիկ (նեգր) տարրը երբէք չէ ունեցել քիչ թէ շատ կարեւորութիւն արեւմտեան Ասիայի ազգերի պատմութեան մէջ : Գերակշռող ազդեցութիւնը Թուրանցիներին և Քուշեաններին պատկանելուց յետոյ, անցել է Սեմականներին՝ հարաւային երկիրներում, իսկ հիւսիսում՝ Արիական ցեղերին : Արաբական ամբողջ թերակղզին և Ասորիքը՝ մինչև Եփրատը, Սեմականների տիրապետութիւնն են, իսկ Իրանի բարձրաւանդակ-

¹) Layard, Nineveh and Babylon, Narrative of Discoveries;—G. Perrot et Ch. Chipiez, Histoire de l' Art dans l' antiquité, vol. II.

ներում, Հայաստանի լեռներում և Փոքր Ասիայի մի քանի մասերում թուական գերակշռութիւնը պատկանում է Արիաներին : Պատմական յառաջխաղացութեան ամբողջութեան ընթացքում Առաջաւոր Ասիան Եւրոպայի նախորդն է, բայց վերջինումն էլ քաղաքակրթութիւնը տարածուել է ճիշտ նոյն ուղիւթեամբ, ինչպէս և առաջինում : Հին Աշխարհի վաճառականութեան և գաղափարների ընթացքի առանցքը ձգւում է հարաւարեւելքից դէպի հիւսիս — արեւմուտք : Ազգերի պատմութեան մէջ ամենամեծ կենսունակ գօտին տարածւում է Հնդկաստանից մինչև Բրիտանական կղզիները, անցնելով Միջագետքից, ասիական Յոնիայից, Արիպելախի հողերով, Միջերկրականի թերակղզիներով և Ֆրանսիայով : Առաջ քան Եւրոպայի քաղաքակիրթ աշխարհին պատկանելը, և երբ Ասիայի վաճառականութիւնը Արեւմուտքի հետ կատարւում էր բարբարոս ցեղերի ձեռքով, գլխաւոր տուրեաւոր — փոխանակութիւնը կեդրոնացած էր բնականաբար ասիական ծովափներում : Արգոնաւորդների և « Ոսկի գեղմի » առասպելը ցոյց է տալիս այն հաղորդակ-

ցութիւնը, որ երբեմն տեղի է ունեցել Կով-
կասի լեռնացիների և ծովագնաց Հելլենների
միջև: Բայց պատմութիւնը առաւելագէտ խօ-
սում է այն մեծ շահաստանների վաճառա-
նոցների մասին, որոնք կանգնեցան Ասորիքի
ծովեզրում: Յայտնի է Փիւնիկեցիների մարդկու-
թեանը մատուցած ահագին ծառայութիւնը:
Նրանք ոչ միայն առաջինը եղան Եւրոպայի արեւ-
մտեան արիերը հետագօտող, այլ և ուղղեցին ի-
րենց կարաւանները լեռների բնական խրամատ-
ների միջով Միջերկրականի հովիտներից դէպի
Ուլիկանոսինը: Դեռ սրանից էլ աւելին, նրանք
հաղորդեցին բոլոր ազգերին ձայնական այբու-
բենը, փոխ առնելով Եգիպտոսի մեհենագրոշ-
մից (հերոդոտիֆոններից): Նրանց շնորհիւն էր, որ
ամբողջ աշխարհը սովորեց այն հանճարեղ
մեթոդը, որով հնարաւոր եղաւ վերարտա-
դրել կամ գրի առնել բոլոր ազգերի լեզուները,
մինչև անգամ առանց նրանց հասկանալու:
Հանդիպելով անդադար օտարականների, որոնք
խօսում էին հազարաւոր այլասեր բարբառնե-
րով և տարբեր տարբեր արտասանութեամբ,
Փիւնիկեցիք զարմացած պէտք է լինէին մասնա-
ւորապէս հնչիւնների տարբերութեամբ: Եւ

ինչպէս կերպարանել այդ ձայները—հնչիւննե-
րը, եթէ ոչ գործ դնելով այն նշանները, որ
գործ էին ածում Եգիպտացիք գաղափարներ և
այդ գաղափարներին համապատասխանող ամ-
բողջ բառերի հնչիւնը գրելու համար: Նրանք
ընտրեցին այդ նշանագրերից մի քանիսը, բոլոր-
վին ազատելով նրանց գաղափարազրական յատ-
կութիւնից և գործ ածեցին մի միայն բառերի
արտասանութիւնը (իւրաքանչիւր ձայնի առան-
ձին) վերարտադրելու համար, Այսպիսով միտքն
ազատուեց նախնական նշանակերպութիւնից
և գրութիւնը դարձաւ զուտ արտադրութիւն
խօսքի: Եւ այս հետեանք էր Ասորիքի վաճա-
ռականների և Արեւմուտքի բարբառոս ժողո-
վուրդների անգիտակից աշխատակցութեան:
Փիւնիկեցիների աշխարհագրական գիւտերը,
նրանց հեռաւոր նաւարկութիւնը Եւրոպայի և
Ափրիկէի շուրջը, նրանց ճանապարհութիւն-
ները օտար աշխարհների խորքերում, գետերի
երկարութեամբ և քարավազների (ջրվէժ) շուր-
ջը տալով, նրանց բերած մետաղները, փայտը,
խէժերը, գործուածքները, խեցեղէն անօթ-
ները, ամեն տեսակ ձեռակերտ առարկանե-
րը, որ հնախօսները մինչև օրս էլ գտնում

են զանազան տեղերում, նախապատրաստեցին արեւմտեան անտառների ցեղերին ապագայ քաղաքակրթութեան, դնելով նրանց միմեանց հետ յարաբերութեան մէջ, ապրանքների փոխանակութեամբ:

Նրանց ենք պարտական մասնաւորապէս այս նախապատմական անցողական դրութեան աշխատանքի համար, առանց որին իսկական պատմութիւնը երբէք չէր սկսուի եւրոպական աշխարհի համար: Նրանք կտակեցին ապագայ քաղաքակրթ ազգերին այն՝ ինչ որ պիտի ընդմիշտ մօտեցնէր սրանց միմեանց հետ, ինչ որ պիտի վերածնեցնէր մարդկութիւնը թշնամի ցեղերի քառսի միջից, — այբբենական գրութիւնը¹: Այս իսկ պատճառով՝ Փիւնիկեցիների ընդհանուր քաղաքակրթութեան մէջ ունեցած մասնակցութիւնը ամենայն իրաւամբ այլաբանօրէն ներկայացնում են տիւրոսեան Հերքիւլէսով, որ ճանապարհ է ընկնում աշխարհքին տիրելու:

¹) E. Renan, De la part des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation.

Փիւնիկեցիներից հինգ կամ վեց դար յետոյ Փոքր Ասիայի ափում ապրող Հելլեններն էլ մեծ մասն ունեցան Արեւմտեան աշխարհի գտնելում: Նրանց գաղութները սփռուեցին Միջերկրականի եզերքներում, մինչև Ովկիանոսի ափը: Իբրեւ վաճառական նրանք Փիւնիկեցիների չունեցած մի նոր միջոց՝ այն է՝ դրամ ունէին, որ ամեն տեսակ ապրանք ներկայացնող նշանն է, մինչդեռ Տիւրոսի և Սիդոնի վաճառականները գլխաւորապէս բարբարոս ցեղերի հետ ուղղակի իրենց մթերքը տեղական ապրանքի հետ¹: Յոնիացիները լինելով յարաբերութեան մէջ իրենց նման քաղաքակրթ ժողովուրդների հետ, կարօտութիւն ունէին ճիշտ արժէքի նշանի, որով հնարաւոր լինէր գնել, նոյն իսկ առձեռն չունենալով փոխանակութեան ապրանք: Սակայն բացի շահադիտական ասպարիզում եղածներից, ո՞րչափ աւելի բարձր շրջանի գիւտեր պարտական ենք այս՝ Ասիայի Յոյներին, որ եւրոպացիների նախորդն են հան-

¹) Fr. Lenormant, Les Premières civilisations.

ճարի գրեթէ բոլոր մեծ գործերում: Բազմա-
թիւ գաղութներէ մայր քաղաքը՝ Միլետը, մեզ-
նից քսան և հինգ դար առաջ աշխարհագրա-
կան ուսումնասիրութեանց կեդրոնատեղի էր:
Այդտեղ էր վարդապետում Քալէսը, այդ
տեղում Անաքսիմանդը, Հեկատէն, Արիստա-
գորասը կազմեցին մեզ ծանօթ առաջին քա-
տէզները: Միլետի դրակից Հալիկառնաս քա-
ղաքը տեսաւ «պատմութեան և աշխարհագրու-
թեան հօր՝ Հերոդոտի ծնունդը», Հերոդոտի, որ
Համեմատական ցեղագրութեամբ¹ զբաղուող
առաջին գրողն է, հիանալի պատմող, անպա-
ճոյճ լեզուով, միշտ սրամիտ զիտողութեանց
մէջ, արդարադատ և ճշգրիտ դատողութեանց
մէջ, մտածողութեամբ բարձր, այնչափ ան-
կողմնապահ, մինչև բարբարոսներին սիրող,
թէև միշտ գերադասելով Յոյներին՝ մանաւանդ
Աթէնացիներին բոլոր միւս մարդկանցից: Նւ-
իսկապէս, որչափ նշանաւոր անուններ կան յի-
շատակելու այն փառաւոր երկրում, դէպի որը

1) Oppert, société d'Ethnographie, séances du 2 mars,
1882.

դառնում ենք մենք ուղղունելու մեր արշալոյսը,
և որտեղից գալիս է Հոմերականների հեռաւոր
արձագանգը, օրօրելով մեր նախահայր ժողո-
վուրդներին իրենց նոր ծնունդ քաղաքակրթու-
թեան գողում:

Ասիա կամ Ազիա անունը երևում է որ
սկզբում պատկանելիս է եղել լիգիական մի
հասարակ նահանգի¹ և յետոյ ընդհանրացել
և գործադրուել է՝ նախ Անատոլիայի ամբողջ
թերակղզին, և հուսկ ուրեմն, բոլոր մայրցա-
մաքը նշանակելով, մեծանալով հետզհետէ, այս-
պէս ասած, ճանապարհորդների քայլերի տակ:
Աստիճանաբար իմացան թէ Եգէեան ծովի ա-
րևելքում գտնուած հելլենական հողերը որ-
չափ փոքր էին համեմատած մեծ Ասիային: Այ-
սուամենայնիւ Փոքր Ասիա կոչումը շատ լա-
բովանդակում է իւր մէջ այդ՝ Եւքսինեան Պոն-
տոսի և Կիպրոսի ծովի միջև գտնուած թերակղզ-
ու պատմական դերը: Նւ, իսկապէս, գաղթող
ազգերից նրանք, որ չանցան Կովկասը, Սև ծո-
վի շրջապտոյտը անելով դէպի արևմուտք դի-
մելու համար, հանդիպեցան միմեանց մայրցա-

1) Հերոդոտոս, պատմութիւնք, Գ, 45:

մաքի այս ծայրում, այս երեք կողմից ծովերով սահմանափակուած տարածութեան վրայ: Սեղմուելով միմեանց այս տարբեր ծագումի ժողովուրդները և ազգերը՝ չկարողացան բոլորն էլ պահպանել իրենց առանձնայատուկ գծերը, և շատերը խառնուեցան և ձուլուեցին այնպէս, որ հնարաւորութիւն չկայ հաւաստիաբար վերաստուգելու նրանց ցեղաբանական տարրերը: Բայց ոչինչ չէ կորչում մարդկութեան ահագին գործանոցում (լաբորադորիա), իւրաքանչիւր բաղադրիչ ցեղի հանճարը երեւան է գալիս Փոքր Ասիայի պատմութեան և նրա եւրոպայի քաղաքակրթութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան մէջ: Հիւսիսի ցեղերը, ընդհանրապէս «Թուրանցի» անուամբ կոչուածները, որ յաճախ արհամարհանքով են նկատուած իբրեւ արիական ազգերից ստոր, երեւում է, որ ընդհանուր գործում կատարել են ուրիշ ցեղերից ոչինչ պակաս դեր: Նրանք սովորեցրին շրացի ժողովուրդներին երկաթի և ուրիշ մետաղների մշակութիւնը ¹: Անկասկած նրանց է պատ-

1) G. Rawlenson, The five great Monarchies; — Fr. Lenormant; — Maspero, Histoire ancienne des Peuples d'Orient.

կանում նաև ընտանի անասունների մեծամասնութեան մեզ աւանդելու փառքը: Այսպէս կամ այնպէս, կենդանաբանները՝ մարդուս գրելխաւոր ընկեր դարձած անասունների ցրոււման կեդրոնավայրը որոնում են այն երկիրներում, ուր պատմութեան սկիզբումն ապրում էին Թուրանցիները:

Այնտեղ՝ Տիգրիսի և Եփրատի հովիտներում, Արարատի ստորոտում, Կովկասի զառիվայրերում, Իրանի բարձրաւանդակի վրայ ժողոված էին շան, եզան, այծի, ոչխարի, խոզի, թերևս նաև ուղտի վայրենի նախնիքը ¹: Ձիու երկու սկզբնական տեսակից մէկը «արիական» ձին է լինելու, միւսը՝ «մոնղոլականը» կամ «Թուրանականը» ²: Նմանապէս Առաջաւոր Ասիայիցն են եկել հաւանականաբար ամենաօգտակար մշակուած բոյսերի ամենամեծ մասը, ինչպէս են՝ ձիթենին, սալորենին, նշենին, որթը, թերևս դեղձին, վուշը, առուոյ-

1) Gabriel de Mortillet, Le Préhistorique.

2) Sanson, comptes rendus de l'Academie des Sciences; — Piétrement, Chevaux dans la période préhistorique et historique.

տը, բակլան, ոլոռ, մանաւանդ՝ վարսակը, գարին և ցորենը¹ : Եթէ այս այսպէս է, ուրեմն իրաւունք չունի՝ Հին զրոյցը այժմեան մարդու ծնունդը դնել այդ երկիրներում : Ի՞նչ էր մարդկային անասունը առաջ քան իմացաւ բուսցնել Հողից սննդաւար Հատիկները, որ Յոյները ներկայացնում էին այլաբանօրէն Ղեմետրի դուստր զիցուհու կերպարանքով, որ մերթ խաւար և սարսափելի՝ գնում է թագաւորելու մեռեալների ուրուներէ վրայ, մերթ պայծառ և զուարթազին՝ երևում է երկրի վրայ, ազբերակների եզրը, պսակուած ծծմորի կապոյտ ծաղիկներով :

Հիւսիսի ցեղերը նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն ունեցան Փոքր Ասիայի ընդարձակ քառակողմում բնակուող ազգերի բարոյական զարգացման վրայ : Նրանց ոգին երևում է Արևելքի կրօնների, մանաւանդ մոգական ծէսերի մէջ, որ նման են Սամոյեդների և Տունգուսների շամանականութեան : Այս ցեղերը կտակեցին նաև իրենց աստուածները, որոնց Յոյները

1) Alfonse de Candolle, Géographie botanique raisonnée; Lieux d'origine des plantes cultivées.

վայր մղեցին ստորերկրեայ աշխարհը, իբրև ստորին ցեղի աստուածների, որ հարիւր—բազկանի հրէշներ են, տձև էակներ, որ խլում են երկրի խորքերից քրայական նիւթը, մետաղներ են կուում արձագանդաշատ քարայրներում և որոնց վրայ հսկում է Վուլկանը, կաղ աստուածը, Ոլիմպոսի բնակիչների ծաղրատեղին : Քաղղէացիների երեսուն անգամ դարաւոր աստղաբաշխական վարդապետութիւնը յաւերժացել է մեր կենդանականմարի (գոգիակոսի) կենդանակերպերում, մինչև անգամ մեր երկոտասանեան տրոհումներում, օրերի եօթնական հաշւում¹ : Սոյնպէս և Փոքր Ասիայի սեմական կամ սեմականացած ժողովուրդները կրկնակի մասնակցութիւն ունեցան ազգերի զարգացման գործում, նախ՝ իրենց վաճառականութեամբ և երկրորդ՝ կրօնական ազդեցութեամբ : Մինչդեռ Հելլենական աշխարհում քաղաքացիների խմբաւորութիւնը մասնաւորապէս քաղաքացիական բնաւորութիւն ունէր,

1) Fr. Lenormant; — Oppert, anciennes Populations de la Mésopotamie, société d'Ethnographie, 1883.

նրանցն ընդհակառակը կազմւում էր «միաբանութիւններից», ինչպէս օրինակ՝ Փռիւզիայում և դրակից տէրութեանց մէջ, ուր քահանան էր հրամայում յանուն աստուածների, և սրբավայրը լինում էր միշտ քաղաքի կեդրոնում¹ : Այս արևելեան նրբահնար (subtile) կրօնները, որ կապուած էին գլխաւորապէս մահուան պաշտաման հետ, կապակցելով մահն ու կեանքը յարութեամբ, որ մշտապէս յաջորդում էր զոհաբերութեան, այս կրօններն, ասում ենք, սպառնում էին յաղթել ցունաստանի ուրախ պաշտամունքին, երբ յանկարծ մի ուրիշ կրօն, քրիստոնէութիւնը, աւանդութեամբ վերագրուած սեմական աշխարհին, բայց ամբողջովին թափանցուած արիական տարրերով, նախապատրաստուած յունական և աղեքսանդրեան փիլիսոփայութեամբ, տարածուեց արևմտեան աշխարհում, կործանելով աստուածների տաճարները : Այս կրօնական յեղափոխութեան մէջ Փոքր Ասիան թերևս ամենամեծ մասն ունեցաւ : Մի կիլիկեցի Հրէայ՝ Պօղոսը, որ յու-

նացած էր իւր հանճարով, նոր վարդապետութեան ամենաջերմեռանդն առաքելը դարձաւ, տալով նրան իբրև ժողովուրդ ոչ թէ Իսրայէլի որդիների նեղ շրջանը, այլ հեթանոսների ահագին ամբոխը : Հէնց նոյն իսկ քարոզութեան սկզբում «Ասիայի եօթն եկեղեցիքը» եղան հաւատոյ ծաւալման և դարձի գլխաւոր վառարանները, և երբ Քրիստոսի հաւատը, վերջապէս կազմակերպուելով, ձեակերպեց ճշգրիտ սահմանաւորութեամբ իւր հաւատալիքները, այդ էլ փոքր Ասիայի մի քաղաքում՝ Նիկիայումն եղաւ, ուր հրատարակուեց հաւատոյ հանգանակը, որ մինչև օրս էլ կարգացւում է քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ : Քրիստոսի կրօնը դէպի Եւրոպայ տանող ալիքներն յաջորդեցին, մի քանի դար յետոյ, մի ուրիշ կրօնի կոհակները, և այն մեծ պատերազմները, որ վճռեցին Իսլամի յաղթանակը Սեծովի շրջապատում, մղուեցին նոյնպէս Անատոլիայի թերակղզում :

Եւ այն երկիրները, ուր կատարուեցան այս բոլոր մեծ անցքերը, ընկած են լուութեան, գրեթէ մահուան գիրկը : Այս ծագումների աշխարհում, ուր զնում է աւանդութիւնը ա-

1) W. Ramsay, Atheneum, 23 déc. 1882.

ուաջին մարդկանց, և ուր գոնէ մեր քաղաքա-
կրթութիւնն է ծնունդ առել, այս սրբազան
երկիրը, ուր պատմութեան արշալոյսին ցոյց է
տալիս մեզ բանաստեղծը մարդկանց և աս-
տուածներէ գուպարումը իլիոնի (Նղիոնի) պա-
տերի տակ, այս հռչակաւոր քաղաքները, Բա-
բելոնն ու Նինուէն, Եկրատանն ու Շօշը (Սուգա),
Բաալբէքն (Արեգ) ու Պալմիրը, Անտիոքն ու
Դամասկոսը, որ ծաղկեցան այնպիսի մեծ փայ-
լով անցեալում, ի՞նչ են դարձել այսօր համե-
մատած Եւրոպայի հետ, ուր երբեմն բարբա-
րոս ցեղերն էին թափառում: Ի՞նչ են դարձել
դրանք, Արեւմուտքի քաղաքների հետ համեմա-
տած, ուր խոնուած են միլիոնաւոր մարդիկ,
նախնեաց ամայացած երկիրների տիրապետե-
լը: Երեք հազար տարի միջոց, և ի՞նչ զարմանալի
հակադրութիւն: Այն ժամանակ Եփրատի
հովտում, որ յաջորդել էր Նեղոսի հովտին,
գտնուում էր արեւմտեան աշխարհի կեդրոնը,
խոյն Եւրոպան խաւարի աշխարհ էր, անծանօթ
տարածութիւնը: Այժմս լոյսի վառարանը
տեղափոխուել է դէպի արեւմուտք և աղջա-
մուղջը ծանրացել է Արեւելքի վրայ: Կարելի
է ասել թէ Առաջաւոր Ասիան աւելի կենդա-

նի է իւր անցեալով, քան թէ իւր ներկայ պատ-
մութեամբ: Մինչև անգամ՝ Հիլլահի պարիսպ-
ն երում շրջելիս մարդ կրկնում է Բաբելոնի ա-
նունը, և բէդուինի թափառած անապատում
մարդուս մտքին առաջ յարութիւն են առ-
նում Մովսէսի և Մահմէտի, Շամիրամի և
Ալեքսանդրի մեծ կերպարանքները:

Բնակիչների թուով, որ յայտնի է մօտաւո-
րապէս, Առաջաւոր Ասիան պակաս չէ ընկել,
քան իւր քաղաքակրթութեան համեմատական
կարեւորութեամբ: Մեկրանի ափից մինչև Ա-
նատոլիայի յունական ափը տարածուող եր-
կիրները իրենց ամբողջութեամբ ունին Եւրո-
պայի մայր-ցամաքի երեք քառորդին հաւասար
տարածութիւն, բայց բնակիչ՝ հաւանականա-
բար տասն անգամ պակաս *), որ և ոչ միայն
չէ աճում, այլև թուում է թէ պակասում է:
Ի՞նչ է այս անկման պատճառը, որ այնչափ
ճարտարախօս էջեր զրել ներշնչեց պատմա-
բաններին և բարոյագէտներին: Պէտք է ար-
դեօք այդ փնտռել ներքին երկպառակութիւն-

(*) Յանօթութիւնը տես միւս երեսում:

*) Առաջադր. Ասիայի տարածութիւնն ու բնակիչները, առանց Ասիայի մաս-
տաւորական թուերով:

Ասիական թուերով, Ասիայի Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով
Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով	Ասիայի մաս- տաւորական թուերով
2507 400	3 725 000	1 5	1 648 195	7 655 000	5
638 350	4 200 000	6	276 515	350 000	1
638 350	350 000	1	276 515	350 000	1

Գումար. 6 969 525 րու. 47. 32 290 000 րու. 4. 6 րու.

ների - կռիւների և անպատակութեանց մէջ, որ
այնչափ յաճախ տեսնեցին այս երկիրները:
Բայց Աստիղասից սկսած՝ քանի կոտորիչ բռն-
ակաւներ անցել են եւրոպան ամենայն ուղ-
ղութեամբ, սակայն երկիրը նորից ծաղկել է,
բնակիչները շատացել են աշխարհակալի անց-
նելուց յետոյ: Բայց պէտք է խոստովանիլ,
որ Առաջադր. Ասիայում քաղաքակրթութեան
հողի շերտը համեմատաբար նեղ էր և աւելի
ենթարկուած արշաւանքների, քան թէ մի-
ջերկրական և ատլանտեան եւրոպայի երկիր-
ները: Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի միջև
մշակութեան և բնակչութեան գոտին մի նեղ
պարանոց էր, նոյնպէս էլ եգիպտոսի և Փոքր
Ասիայի միջև: Ներքին երկպառակութեամբ
հերձոտուած՝ իրանի, Միջագետքի, Ասորիքի
և Փոքր Ասիայի ժողովուրդները երկիւղ էին կրե-
լու նաև իրենց հիւսիսի և հարաւի դրացիներից,
մի կողմից Արաբներից, միւս կողմից՝ ամեն լե-
զուի և ամեն ցեղի ալտայ-ուրալեան թէ Մոն-
գոլ և թէ Թուրքմէն թափառաշրջիկներից:
Այս՝ անապատներին ապաստանած թըշնա-
միներն անյաղթելի էին, որովհետև ան-
ըմբռնելի էին, պատսոմ էին յաջող դէպքի,

երևում էին յանկարծակի, քաղաքները հիմ-
նայապակ տապալելու, ժողովուրդները սրի
քաշելու կամ գերի վարելու համար: Պատ-
մական դարերի սկզբնաւորութիւնից սկսած
արդէն շատ անգամ արեւմտեան Ասիայի ինք-
նաբոյս քաղաքակրթութիւնը պարբերաբար
քաղուել է հնձուել է մարգերի խոտի նման: Իրա-
նից արեւմուտք գտնուած ասիական երկիրնե-
րին տիրող Թուրքերի նախահայրերը այն սար-
սափեղի աւերիչների թուումն էին: Եւ որչափ
սակաւաթիւ ցեղեր ունեցել են իրենց մէջ
վերածնունդ ունդունակ տարրեր, որպէս զի
աղգութիւն դառնան: Մեծամասնութիւնը մը-
նացել է ամօթալի ստրկութեան մէջ և մոլո-
րութիւնները ուրկութեան նման վարակել են
այդ՝ առանց ազատութեան ժողովուրդներին:

Արեւմտեան Ասիայի բնակիչների նուագումը
բացատրելու համար առաջ են բերել իբրեւ
պատճառ նաեւ հացահատիկ արտադրող երկ-
րի ուժասպառութիւնը: Հարց է թէ արդեօք
Առաջաւոր Ասիայի հողը չէ՞ կորցրել երկար
մշակուելուց իւր աննդարար ուժը և թէ կա-
րող է արդեօք նա վերստին ստանալ իւր
կորցրածը առաջ քան թէ դարեր շարունակ

անմշակ կմնար: Հաստատ է այն, որ բարձ-
րաւանդակների և զառիվայրերի հողերը,
որոնք չեն ենթարկուում պարբերական յոր-
դութեան, Տիգրիսի և Նիւրատի ոռոգած դաշ-
տերի նման, վերջի վերջոյ զրկում են իրենց
տարրաբանական (քիմիական) բաղադրութիւ-
նից և աստիճանաբար անբեր են դառնում:
Նրանց յամառութեամբ մշակող երկրագործը,
որի ստացած արդիւնքը յաճախ ուրիշներն են
խլում, ուշ թէ շուտ ստիպուած է լինում իւր
ապարդիւն աշխատանքը դադարացնել սովերն
էլ գալիս են պարբերաբար պատերազմների
սկսած գործը շարունակելու համար: Մինչև
խակ երբեմն ամենաօգտակար եղած ձեռակերտ-
ները դարձել են ի վնաս մարդկանց: Քարքան-
տուած շինութիւնները իրենց փլուածքներով
ծածկել են գետինը և հողը կարմրացրել իրենց
աղիւսների փոշով, խափանուած ջրանցքները
փռել են իրենց կանգնած ջրերը դաշտերի վրայ:
Մի կողմից անապատն է աճում մշակութեանց
նուազմամբ, միւս կողմից ճահիճները՝ սփռելով
հեռուն ջրմախտ և մահ: Միայն զմառման
Որչափ էլ որ մեծ լինի ասիական ժողովուրդների
անկման պատմութեան մէջ այս երկու տարրի՝

արշաւանքների—պատերազմների—և հողի ու ժայռաբուծեան ազդեցութիւնը, այսուամենայնիւ կայ և մի ուրիշ պատճառ այդ ազգերի պատմական դերի փոքրանալուն—և այդ պատճառն է երկիրների աստիճանաբար ցամաքիլը: Առաջաւոր Ասիան թէ և ամեն կողմից շրջապատուած է ծովային ջրերով, սակայն ունի ցամաքային կլիմայ, այնպէս՝ իբրեւ թէ շրջապատուած լինէր ցամաքներով: Եւ իսկայէս հիւսիսային կիսագնդի տիրող հողմերը, հիւսիս—արեւելեան բերեւոյին հողմի հոսանքը և անդրադարձ հոսանքը որ գալիս է հասարակածից՝ անցնելու են երկուսն էլ Հին Աշխարհի ամբողջ կէսը, հազարաւոր քիլոմետր տարածութեամբ, առաջ քան միմեանց հանդիպելը Իրանի բարձրաւանդակներում և Բաբելոնեան դաշտերում: Այս աշխարհագրականներում երկու հակադիր հողմերը երկրի ամենաչորերիցն են: Նրանց ընթացքը Ասիայի և Ափրիկէի միջով որոշուած է Գոբի և Սահարա անապատների լայն գոտով: Արաբիան և Պարսկաստանն էլ, մանաւանդ առաջինը, ունին իրենց քարային և առաջուտ ամայութեանց մեծ բաժինը: Եթէ հողի ջերմութեամբ ծովից առաջացած մու-

սոնները (վեցամսեայ պարբերական կանոնաւոր հողմերը) չբերէին իրենց հետ ջրի սակաւ քանակութիւն, որի մի մասն էլ մնում է եզերական լեռներում, այն ժամանակ այս աշխարհները գլխովին անբնակելի կլինէին: Առաջաւոր Ասիայում այնպէս մեծ է վազող ջրերի պակասութիւնը, որ Արաբիան չունի և ոչ մի մնացուն—մշտական գետ, իսկ Կարաչիից մինչև Քէհրան, ուղիղ գծով 1600 քիլոմետր տարածութեան վրայ, մի ճանապարհորդ անցել է բոլոր գետերը, առանց որ նրանցից որեւէ մէկի ջուրը մինչև իւր ծնկները բարձրանար: Ինքնաբերաբար հարուստ բուսականութիւն ծնեցնելու համար բաւարար խոնաւութիւն կայ միմիայն Կասպիական և Սև ծովերի հարաւային ափերում, ուր հիւսիսի հողմերը անցնելու են նախապէս ծովային տարածութիւններ առաջ քան եզերքին զարնուիլը, և տեղ տեղ էլ Միջերկրականի ափերում, ուր խոնաւութեամբ ծանրաբեռնուած հողմերը հակուում են դէպի ծովափը: Հաւանական է որ ամբողջ Առաջաւոր Ասիան, որ տասն և հինգ անգամ մեծ է Ֆրանսիայից, ծովն է թափում իւր գետաբերաններով ջրի մի քանակութիւն, որ հա-

զիւ թէ շատ լինի ֆրանսիական գետերի ծովը
թափածից:

Հազարաւոր տարիներ առաջ, ինչպէս նաեւ
մեր օրերում, կլիմայական ընդհանուր պայ-
մաններ արդիւում էին Առաջաւոր Ասիային
անձեռեւային ջրերի մեծ քանակութիւն ընդու-
նել, և նրա գետերը իրենց աւազանների համե-
մատութեամբ շատ աւելի նուազ էին քան թէ
արեւմտեան եւրոպայինը: Սակայն բազմաթիւ
նշաններ թոյլ են տալիս հաւատալու, որ երկ-
րագնդի այս աշխարհները այսուամենայնիւ
աւելի լաւ էին ոռոգուած առաջ քան թէ այժ-
մըս: Հին հեղինակների մեզ թողած նկա-
րագրութիւնները իրենց ամբողջութեամբ չեն
տալիս մեզ հոգի վազող ջրերով այդչափ մեծ
աղբատութեան գաղափարը: Մինչև անգամ
անապատի սահմանագծում՝ քարքարոտնե-
րում և աւազուտներում ապրող թափառա-
շրջիկները մեր օրերում չեն համարիլ Քա-
նանի հողերը «մեղր և կաթ բոլորող երկիր»:
Նախկին բերրի երկիրները այժմ կորցրել
են իրենց ծառերը, դաշտագետիկները, մինչև

անգամ արօտներն և մացառները 1): Ի՞նչպէս
արդեօք Փոքր Ասիայում յոնիական ծովափի
շահմանաւ քաղաքները կարողացան ստանալ
այնպիսի մեծ կարեւորութիւն, ի՞նչպէս արդեօք
տեղական քաղաքակրթութիւնը կարողացաւ
բարձրանալ փառահեղութեան այնպիսի վերին
աստիճանի, եթէ եգեթական նեղ գոտու ե-
տեւը չկար, իբրեւ կենսական ուժերի շտե-
մարան, բաւարար կերպով ոռոգուած տարա-
ծութիւն, կերակրելու համար մեր օրերում
եղածից անհամեմատ աւելի խիտ բնակիչներին:
Անապատի քաղաքները՝ Պալմիրն ու Բաալբէքը,
որոնց բնակիչները գանձել էին այնչափ հա-
րըստութիւն, որ կանգնեցրին Հոյակապ տա-
ճարներ, որոնց աւերակներն անգամ Հիաց-
նում են մեզ, ի՞նչպէս կարողացան շինուել ա-
մայութեանց մէջ, եթէ շրջապատուած չլինէին
աւելի ընդարձակ ու վազիւններով, որտեղից կա-
րողանային ստանալ անհրաժեշտ պարէն թէ
բնակիչների և թէ բազմամբոխ օտարականնե-
րի համար:

1) O. Fraas, Aus dem Orient; — Khanikov, Mémoire
sur la partie méridionale de l'Asie Centrale.

Նորագոյն ճանապարհորդներին Առաջաւոր Ասիան Հետազօտել սկսելուց ի վեր յայտնուել է, որ Ասիական Թուրքիայում, Իրանում և Բալուքիստանում, կան ընդարձակ տարածութիւններ, որ երբեմն բազմամարդէն եղել, իսկ այժմս դարձել են անապատ, աւազով պաշարուած քաղաքները մասամբ նորից թաղուել են աւազի տակ, նախկին մշակութեանց հետքերը երեւում են ժայռերի կողերում, ուր այժմս ոչ մի ծիլ խոտ չի բուսնիլ, երբեմն նաւարկելի գետերը չեն կարող նաւակ անգամ կրել, նախկին լճերի տեղը ճանաչուում է ճահիճներից, աղի նստած շերտերից և կամ կաւի փոռածքներից ¹⁾։

Չնայելով Առաջաւոր Ասիայի Հողի ցամաքելուն, Հին Աշխարհի այս աշխարհագրաւոր անկարելի է որ նորից չստանայ առաջին կարգի կարեւորութիւն։ Այն աշխարհագրական դիրքը, որ երբեմն պատճառ եղաւ նրան քաղաքակրթութեան դործում ունենալ գերակշռող մասնակցութիւն, կորցրեց իւր նշանակութիւնը։

1) Goldsmid;— Mac Gregor;— Griesbach;— O, Fraas; Blanford;— H. Rawlinson. — R. Burton;— Alf. von Kremer, Culturgeschichte des Orients,

նր, երբոր վաճառականական գլխաւոր ուղիները շեղուեցին և ովկիանոսովն անցան, բայց ուղիդ գիծը նորից ձեռք է բերում իւր բոլոր արժէքը միջագոյն յարաբերութեանց մէջ և Եւրոպայից Հնդկաստան գնացող մեծ ճանապարհը ձգտում է հետզհետէ նորից անցնիլ Եփրատի հովտով և Իրանի բարձրաւանդակներով։ Արեւմտեան Ասիան նորից ձեռք է բերելու բոլոր այն առաւելութիւնները, որ ունիր նա իբրեւ Հին Աշխարհի աշխարհագրական կեդրոն։ Երեք մայր ցամաքի՝ Եւրոպայի, Ասիայի և Ափրիկէի կազմած անկանոն ձևի ճիշդ միջակէտը հեռու չէ այն դաշտերից, ուր կանգնեցան Պարսկաստանի և Ասորեստանի հռչակաւոր քաղաքները։ Նա գտնուում է Կասպից ծովի հարաւ-արեւմտեան անկիւնում։ Բաբելոնի աշտարակը հորիզոնի ամեն կողմերից իջնող ցեղերի կեդրոնական սահմանագլուխն էր, և ինչպէս աւանդութիւնն ասում է, կանգնած էր երեք աշխարհի սահմանագծի վրայ։ Արեւելքում՝ անսահման Ասիան տարածուում էր հեռուն, մինչև Ովկիանոսը, ուր «արեւն է ծնում», հարաւում՝ այրուած Արաբիան ցոյց էր տալիս Ափրիկէ մայրցամաքի մերձաւորու-

Թիւնը, հիւսիս — արեւմուտքում՝ Անատոլիան
արդէն Եւրոպայի նախադուռն էր։ Սուէզի նե-
ղուցով, որ նրան բաժանում է Եգիպտոսից,
Առաջաւոր Ասիան նորից դարձաւ մայրցամաք-
ների ծովային վաճառականութեան ծախրու-
թեան կեդրոնը, իսկ անպագայ երկաթուղի-
ների միմեանց կտրելովը — խաչուելովը, ուշ
թէ շուտ նա լինելու է նորից Հին Աշխարհի
կեդրոնական հրապարակը։ Ինչ վերաբերում է
Ժողովուրդների ճշգրիտ միջակէտին, դժուա-
րին է դեռ ես այդ որոշել, մինչև իսկ մօտա-
ւորագէտս որովհետեւ մի կողմից Ափրիկէցի-
ների թիւը, միւսից՝ Զինացիներինը հաշուած են
մեծ մասամբ ենթադրական վարկածներով։
Ստիպուած ենք այս միջակէտը նշակակել Հիմ-
նուելով սովորապէս ընդունուած փաստերի
վրայ¹⁾։ Այս առժամանակեայ հաւաստիքներին
նայած, որ տարեցտարի ուղղւում են, Հին Աշ-
խարհի բնակիչների կեդրոնավայրը ընկնելու է
տիբէտեան բարձրաւանդակի հարաւ — արեւ-

¹⁾ Behm und Wagner, Bevölkerung der Erde, Ergän-
zungsheft, № 69, Mith. von Petermann.

մտեան մասում, այսինքն է, մի երկրում, որ
ամբողջովին անապատ է. բայց Եւրոպացիների
արագ աճեցողութիւնը կամաց կամաց հաւա-
սարակչութեան միջակէտը բերելու է արեւ-
մտեան ուղղութեամբ, դէպի Հինդու — քուշի
անցքերը, որ այնչափ նշանաւոր են պատմու-
թեան մէջ իբրեւ յարաբերութեան ճանապարհ
արիական աշխարհի երկու կիսի միջև։ Անկա-
րելի է որ Ժողովուրդների ցրուելու շարժողու-
թեանը չյաջորդէ, իբրեւ բնական ձգողական
երևոյթ, նրանց կեդրոնացման հակադարձ
շարժումը։ Յրևումը առաջ եկաւ քաղաքակր-
թութեան դէպի Արեւմուտք ընթանալովը,
բայց միջավայրերը փոփոխւում են անդադար,
եթէ ոչ ինքն ըստ ինքեան, գոնէ մարդու վրայ
իրենց ունեցած ազդեցութեամբ. իսկ մարդս
Ժամանակի հետ անդադար վերանորոգում և
փոխակերպում է իւր շրջապատի հետ յարմա-
րուելու ընդունակութիւնը։

Անկասկած է որ Առաջաւոր Ասիայի արեւ-
մտեան աշխարհի հետ միացումը՝ կրթու-
թեամբ, վաճառականութեամբ, արուեստների
մշակութեամբ, մի երկար և ծանր գործ է.
նոյնպէս կարծիք չի վերցնիլ, որ արեւմտեից

ներածուած եիւթական քաղաքակրթութիւնը Արեւելցիներինց ստանալու է նրանց հանճարի դրոշմը, հանճար, որ արտաքուստ այնչափ ճկուն է երևում, սակայն սաստիկ դիմացկուն է ներքուստ: Ասիացիներէք չի ընդունիլ ծառայաբար օտարականի իրեն սովորեցրածը: Նա ապիացնում է ինչ բանի որ ձեռք է տալիս 1): Հնումը Յոյները և Հռովմէացիք լաւ իմացան դառն փորձով թէ ինչ է նշանակում արեւելցի ժողովուրդների շրջանում ապրել: Ոչ թէ իրենք քաղաքակրթեցին արեւելցիներին, այլ ընդհակառակը, իրենք ընկան իրենց ապրած երկրի սովորութիւնների և կրօնների լծի տակ և նոյնը տարածեցին Արեւմտքում: Բայց մեր օրերում Ասիայի Յոյները, Հայերը և Ասորիները, ինչպէս և լինի նրանց ազգային բնաւորութեան ինքնուրոյնութիւնը, մտնում են հետզհետէ ժամանակակից գիտնական շարժման մէջ: Նրանք աւելացնում են իրենց ձեռներէցութիւնը գաղութների և օտար այցելուների գործնէութեանը և այսպիսով երկիրը կամաց

1) De Gobineau, Les Religions et les Philosophies dans l'Asie Centrale;—Trois ans en Asie.

կամաց կերպարանափոխուելով ասիերից դէպի ներսերը, մտնում է եւրոպական ձգողութեան մէջ: Դիտութեան գործադրութիւնը աշխարհի բոլոր երկիրներում նոյն հետեանքն է ունենում: Եւ որչափ անխնամ թողուած հարըստութեան աղբիւրներ, որչափ առանց գործադրութեան գանձեր ունին այս երկիրները: Սիրիոյի և Տիւրքիոյ ժառանգորդները ինչ մեծ հարստութիւններ կարող են ունենալ իրենց տրամադրութեանը: Թէև երկիրը նեղուած է ջրի պակասութիւնից, և բաւական ջուր է կորցրել է գրաւոր պատմութեան սկզբնաւորութիւնից ի վեր, սակայն կան շատ վտակներ, որ կորչում են անապատում, կամ անօգուտ կերպով թափւում են ծովը և կամ եփրատը: Շատ հեղեղներ են գոյանում լեռներում ժամանակաւորապէս և չկան ոռոգման ջրանցքներ կամ աղուգաններ այդ ջրերը ժողովելու համար: Բերրի աշխարհներ, աւերուած պատերազմներով և թափուր մնացած բնակիչներից նորից կշէննան խաղաղ վարչութեան տակ: Դէպի արեւելք ընթացող քաղաքակրթիչ տեղատուութեան շարժումը, որ կապեց Հունգարիան, Դանուբի Տէրութիւնները, Յունաս-

տանը, Ռուսաստանը եւրոպական կրթութեան
 և արուեստագիտական աշխատանքի աշխարհ-
 Հին Հետ, և որ արդէն Առաջաւոր Ասիայում
 կերպարանափոխել է բազմաթիւ յունական
 և ապորական քաղաքների տեսքը, շարունա-
 կուելու է դէպի Եփրատ և դէպի Իրանի բարձ-
 րաւանդակը:

Արեւելքի տիրապետութիւնը եւրոպական
 ազգերից արդէն մի անգամ փորձուեց խաչա-
 կիրներէ ժամանակ: Մօտ երկու հարիւր տարի
 շարունակ, տասներորդ դարի վերջից մինչև
 տասներկուերորդ դարի վերջը, երբ Արեւմուտ-
 քի կաթոլիկ ժողովուրդները և իսլամ դար-
 ձած թուրքերը իրենց հաւատքի բոլոր ջերմե-
 ռանդութեան մէջն էին և երբ Արեւելքի թան-
 կագին ձեռակերտները՝ մետաքս, թաւիշ, մուս-
 լին, զէնքեր, բանուած մետաղներ թուում էին
 Արեւմուտքի շլացած կիսաբարբարոսներին իբրև
 ամենացանկալի գանձ, գաղթականութեան
 մի գրեթէ անընդհատ շարժումն սկսուեց,
 Եւրոպայից դէպի Ասիա: Հարիւր հազարաւոր
 մարդիկ կորան կռիւներում, որոնց մէջ կրօ-
 նական ջերմութեան դուրսը լինի մեծ մա-
 սըն ունէին տիրապետութեան սէրը և աւար

ձեռք բերելու ագահութիւնը: Միլիոնաւոր
 պատերազմողներ, գերիներ, աղախիններ ոչնչա-
 ցան բանակներում և ճանապարհներին, և
 սակայն, երկու դար կոտորածից և ժանտախ-
 տից յետոյ էլ, խաչակիրները ստիպուեցան
 թողնել Արեւելքը, առանց կարողանալու գոնէ
 միայն մի բերդ պահպանել հաստատուն ցամա-
 քի վրայ: Սակայն Արեւմուտքի ճնշումը Արե-
 վելքի վրայ իբրև հետեանք ունեցաւ Բիւ-
 զանդական կայսերութեան տեղդուութիւնը
 երկարացնել, Աոսթրիոյ շատ հեռու տանե-
 լով երկու ոսոխ կրօնների կռուի թէստրո-
 նը: Բացի այս, չնայած եւրոպական բանակ-
 ների պարտութեանը՝ այդ ազգերի ընդհա-
 ղումը մեռեցրեց միմեանց վաճառականու-
 թեամբ Միջերկրականի խաչի և մահիկի ժո-
 ղովուրդներին: Իտալացի վաճառականները սո-
 վորեցին յաճախել Առաջաւոր Ասիայի բոլոր
 ճանապարհները, և կամաց կամաց ձեռք բերին
 նրանք խաղաղ տուրեւառով աւելի մեծ հարս-
 տութիւն, քան թէ ասպետները իրենց սրով:
 Անշուշտ Եւրոպայի քաղաքական ազդեցու-
 թիւնը աճելու էր ստուգութեամբ Արեւելեան
 աշխարհում, չնայած Աոստանդնուպոլսի ան-

կումին, եթէ Ափրիկէի շրջագնաց նաւարկութիւնը և մանաւանդ նոր Աշխարհի գիւտը չշեղէին գործառնութեանց հոսանքը և Իտալիայի վաճառական գերիշխանութիւնը Իբերական թերակղզու ազգերին չտային: Այսպէս՝ մի թումբի յանկարծակի քանդուիլը փոխում է յորդացած ջրերի ուղղութիւնը: Կոլումբոսի գիւտերը հարկադրեցին Եւրոպային, այսպէս ասած, թիկնադարձ լինել, որով Արևելքի ժողովուրդները օգտուեցան, ձեռք բերելով երեք հարիւր տարուայ զինադուլ, այս՝ մայրցամաքից մայրցամաք տրուած ժառանգական պատերազմում, որ սկսուած է դեռ առասպելախառն ժամանակներից Արգոնաւորդների արշաւանքով և Տրոյական պատերազմով:

Ներկայումս Արևմուտքի ճնշումը զգացւում է անհամեմատ աւելի ուժգնութեամբ, քան երբ և իցէ, սակայն առանց որ կրօնական ջերմեռանդութիւնը, ինչպէս նաև Պետրոս Անապատականի կամ Գօտիէ Անինչի (Gautier Sans-Avoir) ժամանակ, ունենայ որ և է կարևորութիւն «Արևելեան խնդրում»։ այդ ջերմեռանդութիւնը կարող է լինել միայն իբրև պատրուակ: Եթէ արևմտեան Եւրոպայի ազ-

գերը ուղեւորային տիրել Սուրբ Գերեզմանին, բաւական էր նրանց այդ ցանկանալ միայն: Միակ դժուարութիւնը կլինէր պահապաններ նշանակելը և եթէ մուսուլմանները դեռ տէր են մնում, կամ աւելի շուտ պահապան Ս. Գերեզմանին, այդ միայն խաղաղութիւնը պահպանելու համար է՝ նախանձաւոր Բողոքականների, Հռովմէական կաթողիկոսների և Յունադաւանների միջև, որոնք վիճում են գերեզմանին տիրելու համար: Ինչ վերաբերում է բուն տիրապետութեանը, Եւրոպական Տէրութիւնները հաւասարակշռութիւն են պահպանում, որպէս զի արգիլեն իրենցից մէկին կամ միւսին աւելի մեծ մաս խլելու վիճելի երկիրներից: Տիրապետութիւնը ուշացնող և նրանից առաջընթաց է բուն միացումը Եւրոպայի հետ՝ աշխատանքի և շահերի ընդհանրութեամբ: Այսուամենայնիւ մահմետական աշխարհի բաժանումն արդէն սկսուած է, ոչ միայն Եւրոպական Թուրքիայում, այլ և ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում: Ռուսաստանը չբաւականանալով անդրկովկասեան Ռիոնի և Կուրի հովիտներին տիրելով, խլեց նաև Հայաստանի լեռների ամենահարկու բերդերը և բռնել է այն

անցքերը, որով կարող է ուզածին պէս մղել
իւր բանակները Կոստանդնուպոլսի, Հալէպի
կամ Բաղդադի վրայ: Կասպիականի միւս ա-
փում Ռուսները նմանապէս տիրել են զանա-
զան դիրքերի, որտեղից դիւրին կլինի նրանց
յարձակուել Պարսկաստանի կենսական գա-
ւառների վրայ, իսկ Թուրքմէները ովազիսնե-
րի տիրապետութեամբ՝ նրանք Հնդկաստանի
ճանապարհի դրանն են, Հերի — ըուդի հովի-
տով: Անգլիացիները, Ասիայի քաղաքական
հեգեմոնիայի էւնդրում Ռուսների ախոյեաննե-
րը, իբրեւ գրաւական առնելով՝ Հաստատուե-
ցին արեւելեան Միջերկրականի մի անկիւնում՝
Կիպրոս կղզում, որ իշխում է միանգամայն
թէ Փոքր Ասիայի հարաւային եզերքին և թէ
Ասորիքին, ոչ հեռու Եփրատի մեծ արմուկից
և Հայաստանի՝ Ռուսների առաջխաղացու-
թեամբ վտանգուած գաւառներից: Արաբա-
կան ծոցի մուտքում, շոգեշարժ նաւարկու-
թեան մեծ ճանապարհի վրայ, նրանք ունին
նաև Ադենի նաւահանգիստը, և ցեղապետնե-
րին ցրուելով քիչ թէ շատ դրամական նպաստ
նրանց կառավարութիւնը գերիշխան է դարձել
գրեթէ եզերական ամբողջ բնակիչների վրայ:

Այս ամենը չէ: Պարսկաստանի, Անատոլիայի,
Իրաք Արաբիի ներսի շատ քաղաքներում բրի-
տանական հիւպատները աւելի տէր են, քան
թէ տեղական նահանգապետները, և այդ հիւ-
պատների — կոնսուլների հրաւերները համա-
զօր են հրամանների: Ասորիքի լեռներում,
Դրուզների և Մարոնիների մօտ, իսկական
գերիշխանութիւնը շատ անգամ վերագրուել
է Յրանսիային, շատ անգամ էլ վէճի է ենթար-
կուել, նայելով քաղաքական տատանումներին:
Նմանապէս Երուսաղէմն էլ գտնուում է՝ դես-
պանների միջոցով, բոլոր եւրոպական Տէրու-
թիւնների իշխանութեան տակ: Այդ Տէրու-
թիւններից երբեմն մէկն է ունենում գերա-
կըշտող ձայն, երբեմն միւսը, նայած Ոսկեղ-
ջիւրում փչող քամու ուղղութեանը:

Պալեստինում ծնունդ առած երկու կրօն՝
հրէութիւնն և քրիստոնէութիւնը Առաջաւոր
Ասիայում ունին համեմատաբար շատ փոք-
րաթիւ հասարակութիւն: Հրէաները մեծ խրմ-
բով բնակուում են միայն Երուսաղէմում և
շրջակայ հողերի մի քանի քաղաքներում:
Քրիստոնեաները նոյնպէս ջերմեռանդն եկեղե-
ցիներով խմբուած են Սուրբ Գերեզմանի և

ուրիշ սրբավայրերի շուրջը: Ուրիշ կողմերում քրիստոնեայ կայ միայն Փոքր Ասիայի Հելլենական նահանգներում, մէկ էլ՝ Լիբանանում: Ասիական Թուրքիայի բնակիչների ամենամեծ մասը և Առաջաւոր Ասիայի միւս աշխարհների բնակչութեան ամբողջութիւնը պատկանում են Իսլամին: Արաբիան, ուր գտնւում են մահմետականութեան սուրբ քաղաքները և որտեղից Հաւատը ծաւալել է մնացեալ աշխարհում, դեռ այժմ էլ է այդ կրօնի իսկական կեդրոնավայրը և այդտեղ են ապրում նրա ամենաջերմեռանդն առաքեալները: Բայց որչափ էլ որ ջերմն լինի այս մի քանի երկիրներում մուսուլմանական Հաւատը, այսուամենայնիւ մայրցամաքի այս մասում այդ կրօնի միութիւնը բնաւ չէ տալիս իւր Հաւատացեալներին քաղաքական յարակցութիւն — ամբողջութիւն: Համիլաւական դաշնակցութիւնը, որի մասին յաճախ խօսւում է, երկիւղալի չէ ամենեւին՝ Արեւելքի տիրապետութեան Համար վիճող Եւրոպական տէրութեանց Համար: Նախ և առաջ Վահաբիների ջերմեռանդն աղանդը, որ խղճմտօրէն և խստութեամբ կատարում է մարգարէի պատուէրները, չունի բնաւ թուա-

կան կարեւորութիւն, բացի թերեւս Արաբիայի խորքերից, ուր նա ուղղակի շփումն չունի օտարականների հետ: Մահմետական Ասիայի ամենամեծ մասը, մի կողմից՝ Թուրքիան, միւսից՝ Պարսկաստանը տարանջատուած են Սիւննիներով և Շիաներով, որ փոխադարձաբար միմեանց ատելով ատում են: Շատ նահանգներում դիւաւութիւն չէ Համարւում այնչափ պիղծ, որչափ Հակառակ աղանդի մուսուլմանը: Ուրիշ երկիրներում՝ անտարբերութիւնն ընդհանուր է. Բեդուինների մեծամասնութիւնը երբէք մի այլ աստուածութիւն չէ ճանաչել բացի իրենց նիզակից, մինչև անգամ պատահել է որ նրանք վրայ են տուել Մեքքայից վերադարձող ուխտաւորներին: Վերջապէս՝ Թուրքերի մեծ մասը կորցրել է Հաւատի ներդործական գորութիւնը: Ուժասպառ Հաւատքը դարձել է մռայլ ճակատագրութիւն — փատալիզմ, որ մահուան նախերգանքն է: Եթէ մահմետականի քրիստոնեայ դառնալը գրեթէ չտեսնուած բան է, այդ չպէտք է վերագրել նրանց Համոզման դիմադրական ուժին, այլ այդ ծագում է երկարատե ոսոխութիւնից, ցեղից ցեղ փոխադարձաբար աւանդական ա-

տելութիւնից և ոխից, և այն հազարաւոր տարբերութիւններից, որ կան բարբի և մըտածման եղանակի մէջ: Ամենաանտարբերները ամենաըմբոստներն են քրիստոնեայ դառնալում: Ինչ փաստ կարող են բերել քրիստոնեաները, որ նրանց աւելի պինտ չկապէ իրենց նախնեաց հաւատքին հետ:

Սակայն Առաջաւոր Ասիայի բնակիչները թէ և ունենան էլ իրենց ամբողջութեամբ աւելի մեծ ջերմեռանդութիւն, աւելի սերտ բարոյական յարակցութիւն, այսուամենայնիւ նրանց բնական երկիրների աշխարհագրական հանգամանքները թոյլ չեն տալիս նրանց յաջողութեամբ դիմադրելու եւրոպական Տէրութեանց մի հաւաքական պատերազմով: Լայնածաւալ անապատներ, անջրդի տարածութիւններ բաժանում են Ասիայի նահանգները առանձին աշխարհների, առանց հաղորդակցութեան մէկը միւսի հետ, իսկ արտաքին, ծովային մեծ ճանապարհը արեւմտեան նաւատորմիղների ձեռքումն է: Ծովափի խորին կտրուածքները կրկնակի բաժանում են բնակիչներին, թոյլ տալով եւրոպական նաւերին հեռաւոր տարածութեամբ երկրի ներսերը թափանցել:

Մինչև անգամ իւր գլխաւոր երկու գետով, Եփրատ և Տիգրիսով, Առաջաւոր Ասիան, այսպէս ասած, երկուսի է կտրուած ռազմագիտական տեսակէտից. գետային նաւարկութեան գլխից մինչև ռուսական Կովկասը մուսուլմանական Ասիայի երկու բաժնի միջև մընում է միմիայն լեռնային երկիրների մի նեղ պարանոց: Քաղաքականապէս համիսլամական նութիւնը շատ աւելի անվտանգ է իւր որրանում՝ քան թէ արեւելքում՝ Հնդկաստանում, ուր քառասուն և ութ միլիոն մուսուլման միացած են ընդհանուր կրօնով, հայրենասիրական շահերով, — և քան թէ Ափրիկէի մայրցամաքում, ուր ահագին բազմութիւններ, որոնց թիւը դեռ անձանօթ է, ունին այն ուժը, որ տալիս է աշխարհագրական համախմբութիւնը և մանաւանդ՝ այն աւելի ևս մեծ ուժը, որով ներշնչւում են նրանք կրօնի ծաւալման նախանձայուզութեամբ:

ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՒԹԻՒՆ

1. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՄ
ԱՐԱՔՍԻ ԱՒԱԶԱՆԸ . . . 1—82
2. ՈՒՐՄԻԱ ԼԻՃ . . . 83—100
3. ԱՌԱՋԱՒՈՐ ԿԱՄ ՅԱՌԱԶԱՆ
ԿՈՂՄԱՆ ԱՍԻԱ. . . 101—149

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- | | |
|---------------------------|--------------------------|
| Արիւ 9. | Ամուրատ Գ. 61. |
| Աբուլ 3. | Այլըր-գեօլ 19. |
| Ագուլիս 79, 81. | Այս+ ցեղ 109. |
| Ադեն 126, 144. | Անահիտ 68. |
| Աղիադ կամ Ասիա 117. | Անատոլիա 48, 117, 125, |
| Ալեքսանդրապոլ 18, 30, | 136, 145. |
| 63, 70, 71, 81, 82. | Անաքսիմանդր 116. |
| Ալպեր 11, 28, 106. | Անգորր 103. |
| Ալի-Արսլան 63. | Անդր-Կովկաս 2, 3, 29, |
| Ախալքալաք 20. | 30, 42, 43, 49, 52, 57. |
| Արդաղ 11. | Անի 63-65. |
| Ախուրեան կամ Արփա- | Աննիբաղ կամ Հաննիբալ |
| չայ 4, 18, 30, 36, 63-65. | 73. |
| Ակկադ 104. | Անտիոք 124. |
| Ակոռի կամ Արկուռի | Անտիոքոս 73. |
| 16, 17. | Առան կամ Առան 26. |
| Ալեքսանդր մակեդոնացի | Առաջւոր կամ Յառա- |
| 31, 125. | ջակողման Ասիա 32, 93, |
| Այլըր-գաղ կամ Ադրի- | 101—149. |
| դաղ 8. | Առասթար 31. |
| Ադուանիստան 86, 103, | Ասիա 42, 48, 102—105, |
| 126. | 108, 110, 111, 115, 117, |
| Ադ-Ջուր կամ Տուզլասուկ. | 128, 130, 135, 140, 144, |
| Ամանոր 50. | 147—149. |

Ասորեստան 135.
 Ասորիք 105, 108, 110.
 112, 113, 127, 144, 145.
 Աստղիկ 72.
 Ատտիղաս 127.
 Ատրպատական 97.
 Արաբական ծոց 144.
 Արաբիա 106—108, 126,
 130, 131, 135, 146, 147.
 Արաբներ 127. . .
 Արագած կամ Ալագեսազ
 1, 17—19, 24, 30, 33,
 57, 63, 65.
 Արամանեակիսոսիներ 68.
 Արարատ (ամսագիր) 60.
 Արարատ սար (մեծ և
 փոքր), տե՛ս և Մասիս 1,
 2, 7—9, 12—17, 19, 38,
 39, 51, 57, 65, 71, 74,
 75, 89, 119.
 Արաքս 1—82.
 Արգոնաւորդներ 111, 142.
 Արեգ քաղաք կամ Բա-
 ալբէք 124, 133.
 Արեւելք 109, 120, 124,
 140—142, 146.
 Արեւմուտք 101, 111,

113, 115, 124, 137, 138,
 140—142.
 Արիստագորաս 116.
 Արխիպելագ 107, 111.
 Արկուռի, տե՛ս Ակոռի.
 Արմաւիր 19, 66, 68.
 Արմէնիա 38.
 Արմէնի 38.
 Արմէնիստան 88.
 Արտաշատ (Արտաքսա-
 տէս) 73, 74.
 Արտաշէս (Արտաքսիաս
 73.
 Արտեմիս 68.
 Արտիմէդ 68.
 Արփա-չայ, տե՛ս Ախու-
 րեան.
 Ափրիկէ 85, 104, 113,
 130, 135, 142, 149.
 Բաալբէք, տե՛ս Արեգ.
 Բաբել 104.
 Բաբերդ 82.
 Բաբիլոն 42, 108, 125,
 135.
 Բագարան 65.
 Բագրատունի 44, 63.

Բաղէ՛հ. Սիմոն (հոյմ) 85.
 Բաթու-խան 63.
 Բալկան լեռներ 106.
 Բալուշիստան 126, 134.
 Բակտրիա 101.
 Բաղդադ 144.
 Բաղէշ 82.
 Բաղք կամ Բաղաց գա-
 ւառ 29.
 Բամբակի լեռներ 20.
 Բայազիդ (նոր) 4, 9, 16,
 72, 81.
 Բայրոն 55.
 Բանդար-Աբաս 85.
 Բանդ-Էմիր 88.
 Բարգուշատ 27, 31, 80.
 Բարդոլ կամ Թէքէլ-
 թու 4.
 Բարեյուսոյ հրուանդան 7.
 Բեդուկներ 147.
 Բեսսարաբիա 106.
 Բերինգերս նեղուց 7.
 Բերլին 2, 40.
 Բիւզանդական կայսերու-
 թիւն 141.
 Բիւրակներ կամ Բին-
 գեօլ լեռներ 29.
 Բոշաներ 57.
 Բուսինգոյ 97.
 Բուքովին 42, 46.
 Բրիտանական կղզիներ
 111.
 Գալիցիա 42.
 Գառնի (Բաշ) 72, 73.
 Գեղարդ կամ Այրի-
 վանք 73.
 Գեօկ-չայ 11, 21, 23, 26,
 27, 30, 57, 70, 71.
 Գէմիշ 26.
 Գիւմրի 63.
 Գորի 130.
 Գոտիէ Անին (Gautier
 Sans-Avoir) 142.
 Գորիս կամ Գերուսի 80,
 81.
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 49,
 51, 68.
 Դամասկոս 124.
 Դանուբ 106, 139.
 Դարաչիչակ կամ Ծաղ-
 կաճոր 72.

Դարդանէլ 106.
Դարիաչա, տե՛ս Ուրմիա
լիճ.
Դաւիթ 44, 99.
Դեւ-Բոզէ 14.
Դեմաւընդ 102.
Դեմետր 120.
Դիադին 2.
Դիլիջան 71.
Դինկերխան 93.
Դիրի-դաղ 31.
Դիւբուա դը Մոնպէրէօ
66.
Դիւլորիէ 41, 58.
Դոդոնա 68.
Դրօւզնէր 145.
Եգէեան ծով 107, 117.
Եգիպտացիք 113.
Եգիպտոս 101, 103, 112,
127, 136.
Եզիդինէր կամ Եզ-
դինէր 57.
Եթովպացիք 109.
Երզնկան 82.
Երեւան 4, 6, 9, 16, 18,
20, 25, 30, 32—34, 67,
70, 72, 79, 82.
Երուանդ Բ. 65, 66.
Երուանդակերտ 65.
Երուանդաշատ 65.
Երուսաղէմ 145.
Եւսեբիոս 55.
Եւրոպա 11, 28, 48, 55,
60, 89, 101, 102, 105,
106, 111, 112, 118,
123—125, 127, 132, 135,
136, 140—143.
Եւրոպական Ռուսաստան
41.
Եւքսինեան պոնտոս (տե՛ս
նաե Սե ծով) 106, 107,
117.
Եփրատ 2, 3, 7, 8, 30,
38, 40, 49, 62, 102, 105,
110, 119, 124, 129, 135,
139, 140, 144, 149.
Զանգաղոռ 27, 57, 80, 81.
Զանգի կամ Հրազդան
21, 70.
Զէհէնդ կամ Սոհունդ
88.
Զինդան - Ի - Սուլէյման

կամ Սողոմոնի Զնդան
100.
Զրադաշտ 50, 51.
Էդնա 10.
Էլբրուս 11.
Էլիզէ Ռէկիւ 58, 59.
Էշակ-մէյդան 20.
Էշերի կղզի 90.
Էջմիածին 2, 9, 36, 46,
48, 51, 67—69, 74.
Էրզրում 29, 82.
Թաթարնէր 1, 21, 36,
37, 40, 46 . . .
Թալէս 116.
Թալիշ 65.
Թարթառ 26.
Թաւրիզ 95.
Թէհրան 131.
Թիֆլիզ 6, 20, 32, 33,
42, 48, 70, 71, 79.
Թողաթ 82.
Թուրան 104, 109.
Թուրանցիներ 110,
118 . . .
Թուրքեստան 85, 126.
Թուրքեր 8, 29, 39,
52, 53, 128 . . .
Թուրքիա 1, 40, 41, 49,
57, 58, 126, 134, 143,
146, 147.
Թուրք մէնէր 109,
127 . . .
Ժընէւի լիճ կամ Լեման
22, 89.
Իբերական թերակղզի 142
Իգդիր 82.
Իլին (Եղին) 124.
Ինդոս 103, 104.
Իշիկլի կամ Քաջալ-դաղ
27.
Իսրայէլ 123.
Իտալիա 142.
Իրան 1, 88, 102, 104,
108—110, 119, 127,
128, 130, 134, 135, 140.
Իրաք-Արաբի 145.
Լանկլիմամուր 47, 61.
Լեհաստան 42, 64.
Լեման, տե՛ս Ժընէւի լիճ.
Լիբանան 146.

Լիդոյ 48.
Լոնդոն 42.
Լուս կամ Ղովտի անա-
պատ 83, 85.

Խանիկով 83, 85.
Խափշի կնեբ 109 . . .
Խնձորեսկ կամ Խնդի-
րակ 80, 82.
Խնուս 82.
Խորասան 85.
Խորենացի 26, 68, 72, 88.
Խոսրովի դուխտ 72.
Խոցկոյ 10.
Խուգաֆերին 31.
Խրիմ 64.

Կաղզուան 60, 81, 82.
Կապուտան 21.
Կապսիր 103.
Կասպից կամ Կասպիա-
կան ծով 1, 31, 107,
131, 135, 144.
Կարա-Կալա կամ Սև-
բերդ 66.
Կարաչի 131.
Կարմիր կամ Կըզըլսար 3.

Կարմիր ծով 107, 110.
Կարպատ լեռներ 106.
Կարս 3, 40, 61—63,
81, 82.
Կարսի գետ 62.
Կափուջիշ 26, 27.
Կիպրոս 107, 117, 126,
144.
Կիւննինգամ 37.
Կոլումբոս 142.
Կոչ-ի-Նուհ (Արարատ) 8.
Կոդը 4—6, 76, 82.
Կոստանդնուպոլիս 42, 48,
51, 52, 141, 144.
Կովկաս 3, 11, 19, 20,
38, 41, 64, 101, 107,
112, 117, 119, 126, 149.
Կորբուլոն 74.
Կուր 1, 31, 32, 38, 40,
57, 70, 72, 143.

Հալէպ 144.
Հալիկառնաս 116.
Հայաստան 1, 7, 12, 13,
25, 26, 34, 36, 38, 39,
41, 44, 45, 47, 49, 60,
61, 63, 68, 69, 70, 72.

73, 75—78, 82, 102,
107, 111, 143, 144.
Հայկ 44.
Հայկական կամ Ալեք-
սանդրետի ծոց 108.
Հասան-Ղալա 82.
Հաքար 27, 80.
Հաֆիզ 87.
Հեզարէ ցեղ 109.
Հելլեներ 102, 112 . . .
Հեկատե 116.
Հերի-րուդ 144.
Հերոդոտոս 42, 103, 116,
117.
Հերքիւլէս 114.
Հիլլահ 125.
Հին-Աշխարհ 7, 105, 108,
111, 130, 134—136.
Հինդու-քուշ 101, 109,
137.
Հնդկական Կովկաս 102.
Հնդկական ովկիանոս 105,
106.
Հնդկաստան 111, 135,
144, 149.
Հոլմբոլտ 97.
Հունգարիա 139.

Հոովմ 67.
Հրադրան, տե՛ս Զանգի-
2իերի կղզի 90.
Ղաղան-գեօլ-դաղ 26.
Ղազար (Ս.) 48.
Ղարաբաղ 25, 28—30,
43, 53, 76, 78.
Ղովտի կամ Լուտի անա-
պատ 83, 85.
Ճենք 44 . . .
Ճորոխ 40.
Մաղանդարան 85.
Մաթեօռ լիճ 97.
Մահոմէտ 125.
Մամախաթուն 82.
Մամիկոնեան 44.
Մասիս (Մեծ և փոքր)
տե՛ս նաև Արարատ 7, 9,
10, 12, 14, 17, 18,
24, 102.
Մարաղա 88.
Մարոնիներ 145 . . .
Մարք 104.
Մելադկերտ 82.

Մեկրան 106, 125.
 Մեղրի 78.
 Մեշեդ 85.
 Մեքքա 147.
 Միլետ 116.
 Միհր 51.
 Միջագետք 108, 111, 127.
 Միջերկրական ծով 33,
 91, 101, 104—108, 111,
 112, 115, 131, 141, 144.
 Միսիթար 48.
 Միսիթարեանք 49, 55, 69.
 Մոկոկաններ 71.
 Մոնգոլներ 63, 109,
 127 . . .
 Մոնջիբեկ 14.
 Մոնտեյթ 89.
 Մոռիէ 10.
 Մոսկուա 48.
 Մովսէս 125.
 Մուշ 82.
 Մուրատ կամ Արեւելեան
 եփրատ կամ Արածանի
 39.
 Մուրաւիով 61.
 Յարէթ կամ Յափէտ 103.

Յակովբի (Ս.) սառցա-
 րան 13.
 Յակովբի (Ս.) վանք 16.
 Յիսուս 49.
 Յոնիա 102, 111.
 Յովբ 67.
 Յունաստան 107, 122,
 139.
 Նադիր-Շահ 79.
 Նախիջևան կամ Նախ-
 ճաւան, Նաքսուսնա 9,
 16, 74—77, 81.
 Ներքովթ կամ Նեմրուդ
 110.
 Նեղոս 102, 103, 105,
 124.
 Ներոն 74.
 Ներոնիա 74.
 Նիզիւր 102.
 Նիկիա 123.
 Նինուէ 110.
 Նոյ 6, 8, 16, 75.
 Նոր-Աշխարհ 102, 142.
 Նորմանդներ 45 . . .
 Նուր կամ Նոյի-սար 103.
 Շարին-Պարա-Հիսար 82.

Շահ-Աբբաս 77.
 Շահ-ի-կուհ կամ Շահի-
 սար 95.
 Շամիրամ 125.
 Շանխայ 42.
 Շապուհ Բ. 74.
 Շարդէն 21, 68.
 Շիրուան 46.
 Շուշի 27, 80.
 Շոշաստան կամ Սուզիան
 109.
 Ուիմպոս 8, 102, 121.
 Ոչխարների կղզի 90.
 Ոսկեբերան 55.
 Ոսկեղջիւր 145.
 Ուրալ - ալտայեան
 ցեղեր 109, 127.
 Ուրմիա լիճ 39, 83—100,
 107.
 Ուրմիա կամ Ուրմի քա-
 ղաք 89, 95.
 Չինաստան 5, 45.
 Չինկիլ 4.
 Չլոր 3.
 Պալմիր 124, 133.
 Պաղեստին 44, 108, 145.

Պասկէիչ 61.
 Պարիզ 48.
 Պարսեր 104 . . .
 Պարսիկներ 25, 35,
 44 . . .
 Պարսից կամ Պարսկական
 ծոց 106, 108.
 Պարսկաստան 39—41, 57,
 77, 83, 85, 86, 88, 89,
 93, 102, 126, 127, 130,
 135, 144, 145, 147.
 Պարրոտ 10, 12.
 Պետերբուրգ 22, 52.
 Պետրոս Անապատական
 142.
 Պերսեպոլիս 88.
 Պիրենեան լեռներ 12, 13.
 Պիրէնէ 103.
 Պոմպէոս 31.
 Պոլոմէոս 75.
 Պրոպոնտիդ (Առաջածով)
 107.
 Պոլոս Առաքեալ 122.
 Զաղատու 98.
 Զուղա կամ Զուլֆա
 (Հին) 77, 78.

Զուգա կամ Զուգֆա
(Նոր) 78.
Զուգձուգ կամ Զեմձիգ
95.
Ռադդէ Գուստաւ 76.
Ռանի 25.
Ռաւէնստայն 41.
Ռէյնէգս 17.
Ռիդդէր 104.
Ռիոն 53, 143.
Ռոստոմ կամ Ռուստէմ
95.
Ռուսաստան 2, 42, 58,
60, 140, 143.
Սադի 87.
Սալմաստ կամ Սելմաս 93.
Սահարա 85, 130.
Սամոյեդներ 120...
Սամոս 126.
Սամսար 3.
Սան-Ստեֆանոյ 2, 40.
Սասանեան դրամներ 23.
Սարդարապատ 36.
Սարի-Ղամիշ 82.
Սարուկ 98.

Սաւալան 11.
Սելջուքներ 63.
Սեմ 103.
Սեմա կաններ 110...
Սեմենովկա 71, 72.
Սեւան 1, 20, 21, 24,
57, 72.
Սել ծով 2, 21, 105, 117,
123, 131.
Սել-ջուր 19, 66.
Սիահ-Փոշ 103.
Սիդոն 115, 139.
Սինա 107.
Սինգապուր 42.
Սլաւներ 54.
Սկիւթիա 101.
Սողանլի 3.
Սողոմոն 100.
Սողոմոնի գահ կամ
Թաղթ-ի-Սուլէյման 83,
99, 103.
Սոմխէթ 20, 45.
Սուալ 82.
Սուէլ 105, 136.
Սուլէր 104.
Սպահան 78.
Ստրաբոն 32.

Վագներ 12, 14, 90.
Վալենցիա 97.
Վահաբիներ 146.
Վաղարշապատ 67, 74, 82,
Վան 82.
Վանայ լիճ կամ ծով 39,
107.
Վանայ երկիր 46.
Վանէզներ 45.
Վենետիկ 48, 49, 55, 69.
Վենուս 68.
Վիէննա 48.
Վոսիոր 106, 141.
Վուլկան 121.
Վրաստան 42, 44, 60.
Վրացիք 1, 26, 52,
53...
Տաճիկներ 45...
Տենգսիր 87.
Տիգրանակերտ 66.
Տիգրիս 105, 119, 129,
149.
Տիկարագուս 97.
Տիւրոս 115, 139.
Տուրքուզներ 120...
Տուրքոֆոր 10, 55, 68.
Տրանսիլուանիա 46.
Տրդատ 72, 74.
Տրոյա 142.

Փերի-դաղ 4.
Փիլոն 55.
Փիւնիկեցիներ 112.
Փոքր Ասիա 41, 107,
108, 111, 115, 117, 118,
120 -- 123, 127, 133,
144, 146.
Փոխգիւ 122.
Քամ 103.
Քաղդէացիք 121...
Քանան 131.
Քիրէճլի 3.
Քիրման 83.
Քուշեր կամ Քուշ-
եաններ 110...
Քուրդեր 1, 40, 57...
Քուրդիստան 57, 102.
Քսենոֆոն 58.
Քրիստոս 49, 123.
Օղուզներ 23...
Օման 106.
Օրդուպատ 26, 31, 78—
82.
Օրմուզ կամ Հիւրմիւզ
106.
Օքսուս 45, 109.
Ֆաուլհորն 12.
Ֆրանսիա 52, 111, 131,
145.

ՅԱՆՎ ՃԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Abich 4, 17.

Bayern 24

Behm 136.

Bergé 24.

Blanford 134.

Bodesntedt 50, 54.

Burton 134,

Candolle (Alfonse de) 120.

Chardin 94.

Chipiez (Ch.) 110.

Ciribied (Զրպետ) 50

Creagh (James) 9, 56.

Desjardins (Ernest) 73.

Dieulafoy (M.) 84.

Dulaurier 55.

Duponchel 106.

Fraas (O.) 133, 134.

Gobineau (de) 138.

Goldsmid 134.

Gregor (Mac) 134.

Griesbach 134.

Hamilton 65.

Hellwald (Fr. von) 45.

Hitchcock 91.

Issaverdens (Իսսաւերճենց) 41.

Jule (H.) 87

Кеслеръ 22.

Khanikov 133.

Khodzko 17.

Koch (K.) 4, 30 79.

Kremer (Alf von) 134.

Layard 110

Lenormet (Fr.) 102, 115, 115, 118, 121.

Marko Polo 87.

Maspero 118.

Montpéreux (Dubois de) 19, 22, 31, 65, 68, 69, 75, 78,

Mortillet (Gabriel de) 119.

Oppert 116, 121.

Parrot 37.

Perrot (G.) 110.

Petzholdt 37.

Piétrement 119.

Radde (Gustave) 7, 11,
29, 34,

Ramsay (W) 122.

Rawlinson (G.) 118.

Rawlinson (H.) 96, 98,
100, 134.

Reclus (Elisée)

Renan (E.) 114.

Ritter (Carl) 7, 8, 18, 44,
65, 68, 96.

Saint—Martin (Vivien de)
8, 45, 65, 68, 74.

Sanson 119.

Schweiger—Lerchenfeld 45,

Seidlitz (N. von) 23, 31,
35, 37, 43, 51, 58, 81.

Семеновъ 21

Statkovskiy 12

Wagner (Moritz) 14, 17,
28 50, 69, 91, 94, 136.

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Երեւ	Սխալ	Ուղիշ
54	Հաղուգիւտ	Հաղուագիւտ
57	տարբարում են	տարբերում են
63	աջ ամից	արևելեան ամից
113	ճանապարհութիւնները	ճանապարհորդութիւն- ները
128	մոլորութիւնները	մոլութիւնները

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0348330

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ

